

XXVII BOB. NAFOSAT TARBIYASI

BADIIY DID VA GO‘ZALLIKKA MUHABBATNI TARBIYALASH

Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya) — bu o‘quvchilarni voqe-likdagi, san‘atdagi, tabiatdagi, kishilarning ijtimoiy va mehnat munosabatlaridagi, turmushdagi go‘zallikni idrok qilish hamda to‘g‘ri tushunishga o‘rgatish, ularning badiiy didini o‘stirish, ularda go‘zallikka muhabbat uyg‘otish va hayotiga go‘zallik olib kirish qobiliyatlarini tarbiyalashdir.

Nozik didli bo‘lish, go‘zallikni fahmlay va qadrlay olish, badiiy madaniyatni tushunish, xullas, o‘z hayotini go‘zallik qonunlari asosida qura olish komil insonning eng zaruriy fazilatidir.

Insonda go‘zallikni tushunish birdaniga vujudga kelmaydi, balki u jamiyat va odamlar, atrof-muhit ta‘sirida shakllanib boradi. Shunga ko‘ra insoniyatning badiiy rivojlanish qonunlari ijtimoiy rivojlanish qonunlari bilan bog‘langan.

Badiiyat qonunlari esa ijtimoiy-estetik ideallar orqali namoyon bo‘ladi.

Nafosat tarbiyasi, eng avvalo, har bir kishida badiiy hissiyot tuyg‘ularini, badiiy didni tarbiyalashdir. Bundan yuksak nafosatlilik aql-zakovatdan xoli bo‘ladi, degan ma‘noni tushunmaslik kerak. Shaxsning barkamol inson bo‘lib shakllanishida bu ikki tomon bir-birini to‘ldiradi. Chinakam san‘at asarida hissiyot chuqur g‘oyaviy-aqliy mazmun bilan birikib ketadi. Nafosat tarbiyasi aql bilan hissiyotni tarbiyalash, yanada aniqroq qilib aytganda, hissiyot vositasi bilan aqlni tarbiyalashdir. Bu ikki tomon bir-biri bilan uzviy bog‘liqdir.

Ilmiy dunyoqarashga asoslangan nafosat, did, his-tuyg‘ular va ko‘nikmalarning o‘sib borishi jarayonida insonning o‘zi ham ma‘naviy boyib, oliyjanob bo‘lib boradi, uning hayoti yanada sermazmun bo‘ladi, yashayotgan zamoniga nisbatan mehr-muhabbat ortib boradi. Bularning hammasi har bir insonda go‘zallikni xunuklikdan, jirkanchlikdan farq qila bilish qobiliyatini shakllantiradi, uni yanada rivojlantiradi. Chinakam nozik did haqiqiy go‘zallikdan lazzatlana olish, mehnatda, turmushda, yurish-turishda, san‘atda nafosatni idrok etish va yaratishga ehtiyoj sezish demakdir. Didsizlik kishining voqelikka bo‘lgan ijobiy munosabatini buzib yuboradi, natijada u nafosatga loqayd qaray boshlaydi.

Nafosat tarbiyasi bugungi kunda shuning uchun ham muhimki, did-farosatlilik mehnatda, ishlab chiqarishda, kundalik amaliy faoliyatda har bir inson uchun hayotiy ehtiyojga aylanib qolgan.

Did-farosat har bir insonning xatti-harakatida, kiyinishida yurish-turishida, kishilarga boʻlgan munosabatida, jamiyatdagi u yoki bu voqealarga yondashishida va hokazolarda yaqqol bilinadi.

Baʼzan hayotda didi past, maʼnaviy qashshoq kishilarni uchratamiz. Bunday kishilar aqlan, axloqan va ruhan zaifligini yashirish uchun soxta xatti-harakatlar qiladilar, oʻzlariga yarashmaydigan ishlar qiladilar, didsiz kiyinadilar, maʼnosiz shovqin-surondan iborat musiqa va ashulalarni tinglaydilar. Bundaylarni kuzatarkansiz, ularning mehnat gashtini surmagan, hayot tashvishlariga beparvo, loqayd kimsalar ekanligiga guvoh boʻlasiz.

ODOB VA NAFOSAT TARBIYASI

Donolardan biri goʻzallik axloq-odobning tugʻishgan singlidsidir, degan edi. Darhaqiqat, bu juda toʻgʻri taʼrif. Odatda odob va nafosat tarbiyasi oʻzaro chambarchas bogʻliq holda amalga oshiriladi. Chunki nafosat tarbiyasining natijasi axloq-odobda, chiroyli xatti-harakat, goʻzal munosabatda va hayotga, kelajakka, insonlarga, tabiatga muhabbatda koʻrinadi.

Xalqimiz: „Kamtarlik ham husn“, deydi. Mana shu birgina iborada chuqur maʼno bor. Nafosat tarbiyasi tufayli yoshlarda kamtarlik xislati tarkib topadi. Bu xislat kishilarning eng goʻzal, eng chiroyli belgisidir. „Kishining chiroyi yuzida“, deydi xalqimiz. Bir goʻzal tabassum kishilarga misoli quyosh boʻlib, qalblarga iliq nur taratadi. Kishi biror asarni oʻqib, chehrasi yorishib ketadi. Yoki yoqimli biror kuy, ashula tinglasa, boshi mayin tebranadi, biror goʻzal rasm, manzarali tasvirga boqib undan koʻz uzolmay qoladi, qalbi quvonchlarga toʻladi.

Xunuk xatti-harakatdan nafratlana bilish tuygʻusini ham nafosat tarbiyasi paydo qiladi. Bunda badiiy asarning roli muhimdir. Masalan, „Zumrad va Qimmat“ ertagidagi Qimmatning xulq-atvori, qiliqlari, xatti-harakati oʻquvchi qalbida nafrat uygʻotadi. Zumradning tevarak-atrofga munosabati, mehnatsevarligi, kamtarligi, sezgirligi, shirin soʻzligi kabi xislatlari esa, aksincha, qalblarda qoniqish, quvonch, iliqlik, tabassum, unga xayrixohlik paydo qiladi.

Shuni alohida qayd etish oʻrinliki, ayrim yoshlar goʻzallikni tor maʼnoda tushunadi. Yaʼni chiroyni koʻpincha husn-jamolda

deb bilishadi. Bu bir tomonlama tushunchadir. Har tomonlama to'liq ma'nodagi chiroy esa, husn-jamol qalb go'zalligida, ma'noli so'zlidir. Xalqimiz ham „Chiroy xusn-u jamolda emas, fazl-u kamolda“, deb bejiz aytmagan!

Go'zallik tarbiyasida shu narsaga erishish kerakki, tashqi qiyofani haddan tashqari bezayvermasdan, asosan ma'naviy olamini bezash uchun intilish lozim. Shunday ekan, bolada juda yoshlikdanoq odob go'zalligiga erishishimiz zarurdir. Buning uchun o'qituvchilarimiz go'zallik ilmi bilan qurollangan bo'lishlari muhimdir. Bundan maqsad yoshlarga go'zallik asosida tarbiya berishdir.

Estetik, ya'ni go'zallik tarbiyasini singdirishning ahamiyati katta. Bunday tarbiya, avvalo, yoshlarni turmushdagi go'zallik va xunuklikni tushunish, his etish orqali ma'lum bir kayfiyatni shakllantiradi, ularda go'zallikdan zavqlanish, xunuk qiliq, xatti-harakatlardan nafratlana olish qobiliyatini paydo qiladi, kishilarni ma'naviy fazilatli bo'lishga yetaklaydi.

Estetik hissiyot, odob insonni oliyjanob qiladi, uni yuksaklikka chorlaydi. Ana shu tuyg'u rivojlangan bo'lsagina kishilarda chinakam mehr, samimiyat, oliyjanoblik, kamtarlik kabi fazilatlar va go'zallikka tashnalik hosil bo'ladi. Estetik tuyg'u: kechinmalar didni o'stiradi, zehnilikni kuchaytiradi. Didi, zehni o'tkir kishining so'zi bilan qilgan ishlari o'zaro monand bo'ladi, u intizomlilikda namuna ko'rsatadi.

Yuksak didli inson ichki va tashqi go'zallikning birligini anglab yetadi. Har bir narsadagi, hodisa va voqealardagi uzviy aloqadorlikni chuqur his qila oladi.

Yaxshi did, o'zini tuta bilish va tarbiyalanganlik bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. O'zini tuta bilish, odob, xulq-atvordagi tarbiyalanganlik esa suhbat va gaplashishdagi yaxshi did-farosat hisoblanadi. Yaxshi, nozik did kishining yuksak axloqiy sifatlarida ifodalanadi va ularni yanada rivojlantirishga yordam beradi. Inson ma'naviy madaniyatining umumiy darajasi, aqliy, estetik va axloqiy rivojlaniishi qancha yuqori bo'lsa, uning ichki ma'naviy dunyosi tashqi qiyofada shuncha yaqqolroq aks etadi. Zero, ichki go'zallik tashqi qiyofada ko'rinadi. Ichki va tashqi go'zallik birligi — bu axloqiy kamolotning go'zal ifodalanishidir. Inson go'zal bo'lishga, go'zal ko'rinishga harakat qiladi — bu tabiiy hol. Ammo uni amalga oshirish axloqiy fazilatga, ya'ni insonning go'zalligi uning ijodiy, yaratuvchilik faoliyati mazmuniga bog'liqdir. Agar inson o'zi sevgan faoliyat

bilan band bo‘lar ekan, unda ichki ko‘tarinkilik, oliyanoblik va ilhombaxsh tuyg‘u paydo bo‘ladi.

Insonning ichki va tashqi ma‘naviy dunyosi, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi qanchalik go‘zal bo‘lmasin, agar undan jamiyatga foyda bo‘lmasa, uni nafasatli deb ayta olmaymiz. Zotan, haqiqiy go‘zallik har bir kishining ijtimoiy-foydali faoliyati darajasi bilan o‘lchanadi.

Inson mehnati bilan yaratilgan narsalar faqat moddiy jihatdan foydali bo‘libgina qolmasdan, balki zavq-shavq uyg‘otish manbayi hamdir, chunki ular kishining bahri dilini ochadi, unga ma‘naviy oziq beradi.

Inson mehnat jarayonida boshqa insonlar bilan muomala qiladi, ularga yaqinlashadi. Natijada aqliy, axloqiy va hissiy kamolotga erisha boshlaydi. Kishilar bilan muomala qilish jarayonida o‘z-o‘zini takomillashtiradi. Insoniy muomala madaniyati kishini donolik va zavq-shavq bilan boyitadigan mo‘jizaviy kuch-qudratga egadir. Zero, kishilar bilan uchrashishdan, ulardagi ma‘naviy boylikni bilishdan inson o‘zi uchun bitmas-tuganmas oziq oladi. Xuddi shu insoniy muomala madaniyatida shaxsning hayotni sevishi shakllanadi va yangi inson kamol topadigan ma‘naviy muhit mustahkamlanadi. Insoniy muomalaning ichki ahamiyati shundan iboratki, bu jarayonda inson boshqalarning ichki dunyosini tushunadi va his etadi. Bu bilan u tor biqlik va xudbinlikdan xolis bo‘ladi, xushmuomalalik gashtidan zavqqa to‘lib, o‘z hayotini ma‘naviy boyitadi.

Xullas, estetik did, estetik qobiliyat, hissiyot madaniyati birdaniga paydo bo‘lmaydi, tabiatdan tayyor holda berilmaydi. Har qanday insoniy qobiliyat qatorida go‘zallik tuyg‘usi ham tarbiyalash, ham rivojlantirish, ham takomillashtirishga muhtojdir. Bularning hammasida inson go‘zalligi namoyon bo‘ladi. Xalqimiz „Yaxshi husningni yomon xulqing buzadi“, deb bekorga aytmagan.

DID-FAROSATLILIK — TARBIYA KO‘RGANLIK BELGISI

Madaniyatlik, tarbiya ko‘rganlik, odoblilik insonning tashqi qiyofasida ham namoyon bo‘ladi. Ko‘cha-ko‘yda, uchrashuvlarda notanish kishilarni uchratar ekanmiz, avvalo, ularning tashqi qiyofasiga nazar tashlaymiz. Shunga qarab, u haqida ma‘lum bir fikrga kelamiz. Zero, hamma joyda doimo kishiga yuzlab ko‘zlar qarab turadi: u qanday kiyingan, qanday qadam tashlayapti, o‘zini qanday tutyapti?

Pokizalikka, ozodalikka intilish har bir inson oldidagi muhim vazifalardan hisoblanadi. Ozoda kiyinish, badanni toza saqlash, sochni tarab parvarish qilib yurish, kiyim-boshni va uy-joyini ozoda tutish kishi rioya qilishi kerak bo'lgan eng oddiy va eng zaruriy talablardandir. Ust-boshi g'ijimlangan, soqoli olinmagan kishi ko'zga sovuq ko'rinadi. Tirnoqlarni haddan ortiq o'stirish, oshirib pardozi qilish kulgilidir. Sochi g'alati qilib turmaklangan, ko'zga tashlanib turadigan katta zirak taqqan, bo'yniga katta marjon osgan qizlar, sochini yelkasiga tushirib, hurpaytirib yurgan yigitlar ko'zga xunuk ko'rinadi. O'zining tashqi qiyofasiga e'tibor berib yurish — har bir kishining muhim ijobiy hislatidir. Lekin o'ziga oro berish birdan-bir maqsad bo'lib qolsa, uning boshqa barcha manfaatlari shunga moslashtirib qo'yilsa, bu hol ijobiy bo'lmay qoladi.

Haqiqiy tarbiyalanganlik chiroyli yurish, qaddi-qomatni chiroyli tutish, chiroyli gapirishni taqozo etishini ko'p yoshlar bilishmaydi. Ba'zilar lapanglab, qo'l siltab, yelkani chiqarib yuradilar, qo'llarini cho'ntaklariga solgan holda gapiradilar, stulda oyoqlarini chalishtirib o'tiradilar. Kishilar o'rtasida bo'lganda o'ziga oro berish, tez-tez ko'zguga qarash, sochni tarash qiz bola, ayollarga yarashmaydi.

Ayrim yoshlar yasama, sun'iy „go'zallik“ bilan o'zlarini badbashara qilib qo'yadilar, ular haqiqiy go'zallik yuzning tabiiy latofatida, sodda va xushbichim kiyimda ekanini unutib qo'yadilar. Kishining tashqi go'zalligi kiyim ranglarining bir-biriga mos kelishida, tabiiylik va soddalikda juda yaqqol ko'rinadi. Ko'zga tashlanmagan holda kishining husniga tabiiy latofat va nafosat beradigan, uning ayrim kamchiliklarini bilintirmaydigan ust-bosh kiygan ma'qul.

Insonning did-farosati kiyim-boshida, xatti-harakatlarida, o'zini tuta bilishida ko'zga tashlanadi. Samimiy, oq ko'ngil, o'ziga talabchan, umumiy tarbiyalangan kishi tashqi ko'rinishida sun'iylik, qalbakilikni ko'rsatuvchi biron-bir be'manilikka yo'l qo'ymaydigan tarzda kiyinishga, o'zini shunga munosib tutishga harakat qiladi. Didli-farosatli kishi hamisha ana shu qiyofasini saqlab qoladi. Tashqi qiyofaga e'tibor berish ichki ma'naviy go'zallikning ifodasi hisoblanadi.

Gap nafosat, go'zallik haqida borar ekan, xalqimizda pokiza, saranjom-sarishta, pok tabiat kishilarga nisbatan ishlatiladigan „nazokat“ tushunchasi haqida bir-ikki to'xtash joizdir.

Tarbiyashunos alloma Abdulla Avloniy o'zining „Turkiy guliston yoxud axloq“ asarida insonlarga, ayniqsa, xotin-qizlarga yarashliql

„nazokat“ fazilatiga alohida urg‘u berib, shunday degan: „Nazokat“ deb a‘zolarimizni, kiyimlarimizni, asboblارimizni pok va toza tutmoqni aytilur.

Poklik zehn va idrokni keng va o‘tkir qilur. Xalq orasida e‘tibor va shuhratga sabab bo‘lur. Poklik ila har xil kasallardan qutulib, jonimizning qadrini bilgan bo‘lurmiz. Pok bo‘lmak salomatligimiz, saodatimiz uchun eng kerakli narsadir. Yirtiq, eski kiyimlar kiymoq ayb emas, yangi kiyimlarni kir qilib, yog‘ini chiqarib yurmoq zo‘r ayb va gunohdir. Chunki bu ish shariatga ters, tarbiyati badanga zid, ham bir yilga yetadigan kiyimlar olti oyga yetmay yirtilib tamom bo‘ladur. Bu isrof, mol qadrini bilmaslikdir. Ifloslik balosidan poklik davosi ila qutulmoq kerak. Baliqning hayoti suv ila bo‘lganidek, insonning salomatligi havo iladur. Agar tan pok bo‘lib, yuvilib turmasa, quloq kir bo‘lsa, eshitmagani kabi badan ham o‘ziga kerak bo‘lgan havoni ichiga ololmas, ichidagi rutubat ham kirdan o‘tub chiqib ketolmas, chunki badan elak kabi ko‘zlikdir. Agar ko‘zi kir bo‘lsa, un turib suv ham o‘tmas, shuning uchun tamizi bo‘lmagan kishilar qo‘rqinchli kasallarga tezgina giriftor bo‘lurlar. Shodliklari g‘amda, oltindan qadrlı umrlari kasalxonalarda o‘tar. Mana shularga rioya qilib, shariatimiz bizga poklikni farz qilmushdir.

*Xalqi olam suyusidir tozalik, pokni,
Poklik orttirgusidir fahm ila idrokni.
Har kishini ko‘ksida poklik nishoni bo‘lmasa,
Tozalik maydonidan quvg‘aylar ul bepokni“.*

Qissadan hissa: poklik, ozodalik, saranjom-sarishtalik — yuksak didlilik iymon salomatligidan darak beruvchi sifatlardir.

NAFOSAT TARBIYASINING VAZIFALARI VA MAZMUNI

Nafosat tarbiyasi barcha yoshdagi kishilarga bab-baravar zarur. Ammo butun tarbiya tizimida, amalda isbotlanganidek, nafosat tarbiyasini singdirishni insonning bolalik davridan boshlash nihoyatda muhim, u davr inson hayotida fe‘l-atvor, irodaning, did, go‘zallik tuyg‘usi va hayotiy tushunchaning paydo bo‘lishi va shakllanishi davridir.

Bolalikda aql-farosat, axloqiy ko‘nikmalarni tarbiyalash bilan bir qatorda, ularda chiroyli, nafis, go‘zal narsalardan zavq ola bilishni, go‘zallikni dag‘allikdan, qo‘pollikdan tez ajrata olish qobiliyatini tarbiyalashimiz kerak.

Go‘zallikni xunuklikdan ajrata olish, go‘zallikni sevish, unga intilish qobiliyati soddalikdan murakkablikka qarab o‘tib boradi. Bola to‘rt-besh yoshidayoq kiyinishdagi go‘zallikka, ixchamlikka, nafislikka, chiroylilikka e‘tibor bera boshlaydi, to‘qqiz-o‘n yoshlarda esa yurish-turishdagi, xatti-harakatdagi go‘zallikning ham fahmiga yetadigan bo‘ladi, o‘n to‘rt-o‘n besh yoshlarda mehnatdagi, ijtimoiy hayotdagi go‘zallikni ham anglash qobiliyatiga ega bo‘ladi. Lekin bu gap besh yoshli bolalarga ijtimoiy hayotdagi go‘zallik haqida tushunchalar berishning hojati yo‘q degan fikrni bildirmaydi. Yosh bolalarga ham mehnat haqida, hayot haqida gapirib berish mumkin, ammo bu suhbatlar nihoyatda sodda, ixcham va bola hurmat qiladigan biror kimsaning ishlari misolida olib borilsa, ayni muddao bo‘ladi.

Nozik didni, go‘zallik tuyg‘usini shakllantirishda go‘zal muhitning roli katta. Biz chiroyli muhit deganda bolaga chiroyli ko‘ringan, uning qalbida zavq-shavq uyg‘otadigan narsalar, buyumlar, voqealar, hodisalarni tushunamiz. Bunda oila, maktab va jamoatchilik asosiy rol o‘ynaydi.

Oilada bolani tozalikka, tartiblilikka, go‘zallikni sevishga o‘rgatish kerak. Buning uchun, avvalo, uydagi barcha buyumlar did bilan tanlab, joylashtirilgan, toza, saranjom-sarishta bo‘lgani ma‘qul. Chunki bolaga ikki xil narsa ko‘proq ta‘sir qiladi. Birinchisi bolaning ko‘ziga tez-tez tashlanadigan buyumlar, odamlar o‘rtasidagi munosabat bo‘lsa, ikkinchisi bolaning o‘ziga bevosita tegishli bo‘lgan narsalar — kiyim-kechak, idish-tovoqlar, kitoblar, o‘yinchoqlar, yozuv stoli va boshqalardir. Bola o‘z buyumlarini asrab, avaylab, toza-ozoda, saranjom-sarishta qilib yurishga o‘rgansa, u yoshi ulg‘aygan sayin go‘zallikning murakkab ko‘rinishlarini tabiatdagi uyg‘unlikni, san‘atdagi go‘zallikni payqab olish uchun tayyorlana boradi.

Dasturga ko‘ra o‘quvchilarga dastlab xulq-atvor va turmushdagi go‘zallik, ya‘ni buyumlar, kiyimlar, o‘quv qurollarini toza, ozoda, chiroyli asrash, ularni saranjom-sarishta saqlay bilish, ulardan to‘g‘ri va o‘rinli foydalanish o‘rgatiladi. O‘quvchilarda xushmuomala bo‘lish, qo‘pollikdan nafratlanish, ifloslik, tartibsizlikka murosasiz bo‘lish kabi xususiyatlar tarbiyalanib boradi. Nafosat tarbiyasi ta‘sirida bolalar qalbi shunchalik noziklashadiki, ular har bir so‘zni darhol quloqqa oladigan bo‘ladi, qalb fazilati ortadi, nafosat his-tuyg‘usi kuchayadi; his etish, tushunish, qadrlash, zavqlanish, nafratlana bilish, biror hodisaga munosabat bildirish — bular nafosat tarbiyasining alifbosi hisoblanadi.

Nafosat tarbiyasining asosi oiladan boshlanadi, go'daklik davrida vaqtida ovqatlanish, uxlash tartibiga rioya etish, uyda ozodalik, saranjom-sarishtalik, oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro hurmat, qadr-qimmat bola qalbida o'chmas iz qoldiradi. Bola oldida behayo so'zlarni aytish, bachkana qiliqlar, xatti-harakatlar, kimlarnidir yomonlab, masxara qilish bola tarbiyasiga yomon ta'sir etadi. Nafosat tarbiyasi orqali ovqat pishirish, dasturxon atrofida o'tirib ovqatlanish jarayonidagi azaliy sharqona odat, odob qoidalariga amal qilish o'rgatiladi. Oila go'zallik tarbiyasining birinchi o'chog'i bo'lsa, undan keyin maktab, o'qituvchi-tarbiyachi o'giti, jamoatchilik, kattalar ta'siri ta'lim-tarbiyada muhim o'rin tutadi. Mana shu jarayonda bolaning har bir xatti-harakati kuzatib borilishi, xatolari sabr-chidam, o'rni, yotig'i bilan tuzatib turilishi lozim.

Mehmonga borish, mehmon kutish, ko'chada yurish kabi ota-bobolarimiz tajribasi o'rgatilmog'i zarur.

„Assalomu alaykum“ dan boshlab, chehra tabassumi, kattalar oldida bosh egib turish, har bir nasihati uchun minnatdorhilik bildirish, ketishga ruxsat so'rash — bular birinchi o'rindagi talablarga kiradi. Ayniqsa, so'zlash odobiga jiddiy e'tibor berish darkor. So'zlaganda tinglayotgan kishi ko'ziga qarab turish, so'zlab turib u yoq-bu yoqqa alanglash yoki teskari qarab to'ng'illash odobsizlik ekanligini yaxshi anglab yetish, og'izdagi luqmani yutgandan keyin ohista gap boshlash, shoshilmay, dona-dona qilib, maqsadni aniq, dangal, ravshan, eshitarli ovoz bilan tushuntirish kerakligi o'rgatiladi. Bular — odob go'zalligidir.

Nafosat tarbiyasi orqali o'z-o'zini boshqarish shakllanadi. Bu o'z-o'ziga asta-sekin talabchanlikni keltirib chiqaradi. O'z-o'zini terqash, o'zini mustaqil, ongli, oqilona boshqarish o'z xulq-atvori, xatti-harakatiga baho bera bilish ko'nikmalarini egallash demakdir.

NAFOSAT TARBIYASI VOSITALARI

Nafosat tarbiyasiga doir bilim va malakalar, asosan, dars jarayonida — o'qish, musiqa, ona tili, tabiat, tasviriy san'at, tarix, geografiya va jismoniy tarbiya kabi darslarda beriladi.

O'qish darslaridan nafosat tarbiyasi: ifodali o'qish, texnika vositalaridan foydalanish, did bilan chizilgan rasmlar va sahna o'yinlari orqali o'quvchi ongiga singdirilib boriladi. Shuningdek, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qish, she'rlarni yodlash, jumladan, ertak, rivoyat, hikoyatlarni o'rganish orqali bola so'z qudratidan

zavqlanadi, hayajonlanadi, ta'sirlanadi. O'zini sirli voqealar ichida yurgandek his etadi, butun vujudi quloqqa aylanadi, turli kechinma, kayfiyat, his-tuyg'u qalbini qamrab oladi. So'z qudrati uni sehrlab, butunlay o'ziga jalb etadi, ergashtiradi.

Nafosat tarbiyasi vositalaridan eng muhimi san'atdir. San'atning barcha tur va janrlari o'ziga xos ta'sir kuchiga ega. Yosh o'sa borgani sayin bolada san'atning u yoki bu turiga qiziqish o'zgarib turadi.

San'atning eng ta'sirchan turlaridan biri xilma xil musiqadir. Bola hali yozish, o'qish, chizishni bilmagan paytda ham musiqaning sehrlı to'liqlinini qabul qilishi, ulardan oziqlanishi mumkin. Musiqaning ilk ta'siri ona allasi bilan bog'liq. Ona allasi mayin, jozibali, shirador, ta'sirchan bo'lgani uchun ham bola undan orom olib uyquga ketadi. Musıqa bolaning eshitish qobiliyatini yaxshilaydi, uning ruhiyatiga yumshoqlik, fe'l-atvoriga muloyimlik bag'ishlaydi. Haqiqiy musıqa asarlari ta'sirida ulg'aygan bola o'rtoqlari orasida ajralib turadi.

San'atning ikkinchi bir turi — tasviriy san'at ham nafosat tarbiyasida muhim o'rin tutadi. Rasm chizishga bo'lgan qiziqish aksariyat bolalarda yoshlikdanoq boshlanadi. Rasm chizishga bo'lgan havas bolalarda ijodkorlik qobiliyatini tarbiyalaydi, xotirasini shakllantiradi, xayolning o'sishiga yordam beradi. Go'zallik va xunuklikka bo'lgan o'z munosabatini bola o'zi chizgan rasmlari orqali ifodalashga harakat qiladi. Bola o'zi yaxshi ko'radigan kishisini yoki biror narsani chiroyliroq va nafisroq chizishga harakat qilsa, yomon ko'rganini masxaralash shaklida chizishga intiladi. Biz bola hayotidagi bu jarayonni puxta bilib olib, unga yordam berishimiz lozim.

Bolalarda go'zallik tuyg'usining shakllanishida badiiy adabiyot va raqs san'atining ham roli benihoya katta. Umuman, to'rt san'at turi — musıqa, tasviriy san'at, she'riyat va raqs bolalarni go'zallik dunyosiga yetaklovchi, ularda kuzatuvchanlik, ta'sirchanlik kabi ruhiy xususiyatlarni, ijodiy xayol va ijodkorlikni tarbiyalovchi asosiy omillar hisoblanadi va bolada estetik didni shakllantiradi.

Tabiat hodisalari ham nafosat tarbiyasining muhim vositalaridan biridir.

O'quvchilarni tabiatdan bahra ola bilish, uning go'zalligini sevishga o'rgatish lozim. Buning uchun tabiat bag'riga tez-tez sayr uyushtirish, tabiat manzaralari: quyosh, havo, bog', dala, suv, daryo, tog', qushlar, jonivorlar, hayvonlarni kuzata bilish,

ularning ko‘rinishi, shakli, rangi, ovozini tinglash, eshitish, mehnat obyektlarini borib ko‘rish, inson va uning turli kasblarga oid faoliyatini o‘rganish — nafosat tarbiyasining asoslari hisoblanadi.

O‘quvchilarni havaskorlik to‘garaklariga jalb etish, intermediyalar ijro etish, sahnada rol bajarish, turli milliy o‘yinlar o‘ynash — bular qalblarni go‘zallikka oshno etuvchi vositalar bo‘lib xizmat qiladi.

Nafosat tarbiyasi jismoniy rivojlanish bilan ajralmasdir. „Sog‘ tanda — sog‘ aql“ degan hikmat bejiz aytilmagan. Biz tashqi va ichki go‘zallikni bir-biriga qarama-qarshi qo‘ymasdan, ularning uyg‘unlikda taraqqiy etishiga erishishimiz lozim. Badantarbiya va sport bilan shug‘ullanish, bir tomondan, kishining salomatligini mustahkamlasa, ikkinchi tomondan, tashqi qiyofasini ko‘rkam qiladi.

Hamma vaqt nafosat tarbiyasining asosida erkin fikrlash, eshitish, ko‘rish, harakat qilish qobiliyatini tarbiyalash masalasi turadi.

Bola voqelikdagi, san’atdagi, insondagi go‘zallikni ko‘ra olishga, his qila bilishga, musiqa asarlarini eshita olishga, go‘zallik va xunuklik haqida erkin fikrlay olishga, o‘z fikrini aniq so‘zlashga qobil bo‘lsa, demak, unda go‘zal tuyg‘u, estetik idrok kamol topgan bo‘ladi.

Savol va topshiriqlar

1. „Insonning hamma narsasi — yuzi ham, kiyimi ham, qalbi ham, fikri ham go‘zal bo‘lishi kerak“ deganda nimalar nazarda tutilgan, sharhlab bering.
2. „Aqlsiz go‘zal — loyga tushgan yaproqqa o‘xshaydi“. O‘xshatishning ma‘nosi nimada? Hayotdan misollar keltiring.
3. Tashqi va ichki go‘zallikni Siz qanday tushunasiz?
4. „Madaniyatlilik“, „Tarbiya ko‘rganlik“, „Odoblilik“ tushunchalarini izohlang. Qanday holatlarda, qanday insonlarga nisbatan bu iboralarni ishlatamiz?
5. „Estetik did“, „Estetik qobiliyat“, „Estetik madaniyat“ tushunchalariga ta‘rif bering.
6. „Kiyinish odobi“ mavzusida suhbat olib borish tartibini yozma ravishda ifodalang.

XXVIII BOB. MA'NAViy-AXLOQiy TARBIYA

Islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biri — xalqning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish O'zbekistonda davlat va jamiyatning eng muhim vazifalaridan biri sifatida e'tirof etildi. Shu ma'noda o'sib kelayotgan yosh avlodda yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarkib toptirish zaruriyati yuzaga keldi.

Axloq kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyoti davomida vujudga kelib, tarkib topgan, takomillashib kelgan me'yor va qoidalar-dan iborat bo'lib, ular kishilarning jamiyatga bo'lgan munosabatlarini tartibga soladi. Bu me'yor va tartib-qoidalar kishilardan jamiyat uchun zarur bo'lgan axloqqa ega bo'lishlikni talab qiladi. Shunga muvofiq, biror shaxsning xulq-atvori, yurish-turishiga axloqli yoki axloqsiz deb baholashga imkon beradi.

O'zbek milliy pedagogi Abdulla Avloniy axloqqa quyidagicha ta'rif beradi: „Axloq insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmduur. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va isbotlar ila bayon qiladurrgan kitobni axloq deyilur“.¹

Axloq — inson hayotida o'z-o'zini idora qilish me'yorlarini, boshqalar bilan munosabatda bo'lish madaniyatini, halol ishlab, to'g'ri hayot kechirish mezonlarini o'rgatadi. Ibn Sino ham „Axloq har bir kishi uchun o'z-o'zini idora qilish ilmduur“, deb uning mazmunini ifodalab bergan edi. Axloq me'yori va qoidalari tarixiy taraqqiyot davomida tarkib topib, takomillashib borgan va kishilarda birgalikda yashash sharoitidan, tabiiy ehtiyojidan, ijtimoiy manfaatlari va hayotiy talablaridan kelib chiqqan va ular muayyan tarixiy davrdagi kishilarning xatti-harakati, yurish-turishi va boshqalarga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'lgan. Ana shu tartib-qoidalarsiz biron-bir jamiyat bo'lmagan va bo'lmaydi ham.

Ma'naviy-axloqiy fazilatlar hech qachon o'z-o'zidan vujudga kelmaydi, balki ularning kelib chiqishining haqiqiy manbai, ularni keltirib chiqargan sabablar va harakatga keltiradigan kuchlar mavjuddir. Zero, har qanday axloqiy qoidalar muayyan tarixiy zaruriyat natijasida vujudga keladi va muayyan

¹ **A. Avloniy.** Turkiy guliston yoxud axloq. T., „O'qituvchi“, 1992-y., 11- bet.

qonuniyat asosida rivojlanib boradi. Demak, axloqning rivojlanishi obyektiv shart-sharoitlari bilan subyektiv omillarning o'zaro munosabati qay darajada ekanligi bilan bog'liqdir.

Inson ijtimoiy hayotga aralashar ekan, ijtimoiy munosabatlar ta'siriga tushadi. Ijtimoiy munosabatlar o'zgarishi bilan shaxsning ma'naviy qiyofasi, yangi dunyoqarash, g'oya va tasavvurlari, jumladan, axloqi ham, shuningdek, unga bo'lgan qarashlari ham o'zgarib boradi. Har qanday shaxs o'z dunyoqarashi, axloqiy qoidalarini va ular ta'sirida shakllangan odat va ko'nikmalarini o'zlashtirib borishi bilan birga, aniq ijtimoiy voqealarga, o'zini o'rab olgan narsa va hodisalarga, kishilarning xatti-harakatlariga, yurish-turishlari va muomalalariga muayyan hayotiy mavqeda turib, maqsadga muvofiq tarzda baho beradi.

Axloq — tarixiy hodisa. Axloq me'yor-qoidalari barcha zamonlar uchun bir xil, o'zgarimas bo'lishi mumkin emas. Muayyan jamiyat uchun ayrim axloqiy qoidalar to'g'ri bo'lsa, boshqa davrga kelib noto'g'ri bo'lib qolishi mumkin.

Shuningdek, u yoki bu mamlakatlar xalqlari uchun shu xalqlarning an'ana va urf-odatlaridan kelib chiqadigan ba'zi qoidalar axloqiylik yoki axloqsizlik bo'lishi mumkin. Shak-shubhasiz, bu turli-tumanlik bola tarbiyasida ham o'z aksini topadi.

Zotan, dunyodagi barcha mamlakatlar, millat yoki elatlar uchun odatlar, rasm-rusumlar, axloqiy qoidalar bir xil bo'lishi mumkin emas. Bu qoidalar tarixan tarkib topgan bo'lib, iqlim va joy, an'ana va sharoit ta'sirida o'zgarib, rivojlanib boradi. Ana shularning hammasini bilib, ularni o'z o'rnida to'g'ri tushunish ham tarbiyalanganlik belgisi hisoblanadi.

Ayni vaqtda, mintaqaviy hududni o'z ichiga oladigan bir qator xalqlarning turmush tarzidan, yashash sharoitlaridan kelib chiqadigan qoidalar ham mavjuddir. Masalan, shu ma'noda sharqona yoxud o'zbekona degan iborani ishlatamiz.

O'zbekona, milliy axloqda ota-bobolarimizning tarixiy tajribalari, davrlar sinovidan o'tgan saboqlari va bizga doimo madad bo'lib turgan ruhiy quvvatlari jamuljamdir. Ularning sharofatlari tufayli milliy-axloqiy qadriyatlarimiz asrlar osha avlodlardan avlodlarga o'tib kelmoqda. Chunki bir tomchi bo'lsa ham ularning qoni tomirimizda oqayotir. Ana shu qonni jo'sh urdirmoq bilan yuraklarimiz uyg'oq, dilimiz ravshan, tafakkurimiz munavvar. Ana shunday kayfiyat bizning dilimizda ko'p

yillardan beri yashirilib kelinar edi. Endilikda milliy istiqloq tufayli milliy-axloqiy qadriyatlarimiz qaytadan tiklandi. Ulardan bolalarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda foydalanish oilaviy tarbiyamiz uchun obyektiv pedagogik zaruriyatga aylandi.

Yosh mustaqil mamlakatimizning kelajagi uchun ma'naviyati yuksak, barkamol insonlar zarur. Shuning uchun ham yurtboshimiz „Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch“ degan hikmatli shiorni yanada balandroq ko'tardiki, yuksak ma'naviyat mustaqillikni mustahkamlash, rivojlantirish uchun muhim va zaruriy tamoyillardan biri bo'lib qoldi.

Barkamol insonni tarbiyalash, voyaga yetkazish haqida musulmon Sharqi axloqi bir qator asarlarni yaratgan. Chunonchi, Kaykovusning „Qobusnoma“, Sa'diyning „Guliston“, „Bo'ston“, Amir Temurning „Temur tuzuklari“, Abdurahmon Jomiyning „Bahoriston“, Alisher Navoiyning „Mahbub ul-qulub“, Husayn Voiz Koshifiyning „Axloqi muhsiniy“ va boshqalarni ko'rsatishimiz mumkin.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng ta'lim-tarbiyaning mazmuni va mohiyatida, usullari va shakllarida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Ta'lim-tarbiyada milliy qadriyatlarni shakllantirish va rivojlantirish asosiy o'rinni egalladi. Tariximiz, madaniyatimiz, milliy urf-odatlariga e'tibor kuchaydi. Haqiqatan ham, bugungi kunda O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlash va kelajakda istiqloq istiqbolini rivojlantirish, avvalo, komil insonlarga bog'liq. Chunki bunday insonlar tufayli fan va madaniyat, sanoat va qishloq xo'jaligi rivojlanadi. Zero, axloqiy madaniyat vazifalaridan biri komil insonni voyaga yetkazish, uni tarbiyalashdan iborat.

Komil inson O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlashda o'z e'tiqodi, g'ayrat-shijoati, madaniyati, bilimi va ularni tatbiq etish mahorati bilan ajralib turadi. U jamiyatda, jamoada xalqlar va millatlar o'rtasida do'stlik, sog'lom turmush tarzini yaxshilashga qaratilgan muhitni vujudga keltirishga intiladi.

Komil insonni shakllantirishda maktabda, oilada, sog'lom ma'naviy muhit barqaror bo'lishiga erishish muhim ahamiyatga ega. Chunki sog'lom muhit natijasidagina axloqiy fazilatlar tarkib topadi.

Kishi o'z hayotida axloqiy kamolotga qanchalik ko'p intilsa, shunchalik o'z xato-kamchiliklarini anglab boradi.

Turon zaminimiz xalqlari axloqiy tarbiya sohasida boy an'analarga ega. Axloqqa oid dastlabki fikrlar „Avesto“ kitobida, qadimgi bitiklarda va boshqa yozma manbalarda o'z ifodasini topgan. Bulardan tashqari, o'zbek xalqi o'rtasida keng tarqalgan pand-nomalar, o'gitlar va odobnomalarda, xalq pedagogikasida, falsafiy risolalarda, allomalar merosida axloqiy masalalarga keng o'rin berilgan.

Axloq-odob insonning jamiyatga bo'lgan munosabatining negizini tashkil etadi. Shuning uchun ham o'quvchida jamiyatga bo'lgan hurmatni yuksaltirish mustaqilligimizni mustahkamlashga, axloqiy madaniyat egasi bo'lishga, axloqiy ongini, o'zini o'zi anglab yetishga, yaxshi insonlarga bo'lgan e'tiqodni rivojlantirishga olib keladi. Maktab o'qituvchilari dars va darsdan tashqari jarayonlarda do'stlik, hamjihatlik, hamkorlik, bir-birini qo'llab-quvvatlash, bironing dardiga darmon bo'lish kabi fazilatlar xalqimiz va millatimiz kuch-qudratining asosi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy taraqqiyotning negizi ekanligini o'z o'quvchilariga tushuntirishlari darkor.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya — ma'naviy ongini bir maqsadni ko'zlab tarkib toptirish, axloqiy tuyg'ularni rivojlantirish hamda xulq-atvor ko'nikmalari va odatlarini hosil qilishdan iborat.

Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning maqsadi jamiyat talablariga bog'liq bo'lib, bu talablar, o'z navbatida, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi va jamiyatda yoshlarni o'qitish va tarbiyalash ishlarining hammasi yosh avlodda ma'naviy axloq va e'tiqodni shakllantirishga, ularni Vatanga cheksiz sadoqat ruhida tarbiyalashga xizmat qilishi lozim.

Yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash tizimini takomillashtirishda boshlang'ich maktab muhim o'rin egallaydi.

Insonning jamiyatga bo'lgan munosabatini shakllantirish, salbiy illatlarga qarshi nafrat uyg'otish, ongli intizomni tarbiyalash, komil insonni voyaga yetkazish kabilar axloqiy tarbiyaning vazifalaridir.

Axloqiy tarbiya vazifalaridan yana biri insonning jamiyatga bo'lgan munosabatini yuqori pog'onaga ko'tarishdir.

Imon va insof, so'z va ish birligi, insonparvarlik — yangi qurilayotgan jamiyatning asosiy xususiyatlari bo'lib qoladi. Shunday ekan, jamiyat va xalq manfaati, uning baxt-saodati uchun kurashish mas'uliyatini har bir fuqaro teran his etishi va unga amal qilishi lozim. Yoshlarni tarbiyalashda sharqona va

milliy axloq-odob normalari asosida ish yuritish bilan birga, jamiyatga hurmat, mustaqillikni mustahkamlash, insonlarga insoniy munosabatda bo'lish kabi fazilatlarni singdirish taqozo etiladi. Bu vazifalarni amalga oshirish o'quvchilarning jamiyatga bo'lgan munosabatini shakllantirishda muhim ahamiyatga egadir.

O'quvchilarni jamiyat manfaati uchun qilinadigan mehnatga ilhomlantirish o'qituvchining eng muhim vazifasi hisoblanadi. O'quvchining jamiyatga bo'lgan munosabatida milliy birlik, birdamlik va hamkorlik tuyg'ulari, turli xalqlarga bo'lgan hurmat kabilar yaqqol namoyon bo'lishi zarur.

O'zbekiston mustaqilligi, yurtimiz ravnaqi yoshlarni o'qish, izlanish va mehnatdan qochmaydigan, har qanday qiyinchiliklardan hayiqmaydigan, salbiy illatlarga nafrat bilan qarash ruhida tarbiyalashni talab qiladi. Shunga ko'ra bugungi O'zbekiston zaminida yashayotgan har bir yosh kelgusida shu o'lkaning haqiqiy egasi bo'lib yetishishi, uning gullab-yashnashi haqida qayg'urishi, erishgan yutuqlarni mustahkamlashi lozim.

Boshlangich sinf o'qituvchisi o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

- a) O'quvchilarda jamiyatga va Vatanga sadoqatni tarbiyalash.
- b) Mehnatga axloqiy munosabatni tarbiyalash.
- d) Atrofdagi kishilarga axloqiy munosabat.
- e) Shaxsning o'ziga, o'z xulqiga axloqiy munosabatni tarbiyalash.

Axloqiy tarbiya vazifalaridan biri — ongli intizom bo'lishidir. Ongli intizom kishining kundalik faoliyatida, xulq-atvorida, kishilar bilan aloqasida, umumiy dunyoqarashida namoyon bo'ladi. Ongli, intizomli kishining madaniyati, muomalasi kundalik masalalarni hal qilish bilan, hayotining mazmuni, yaxshilik va yomonlik, ma'naviy boylik haqidagi tasavvurlari bilan u yoki bu tarzda bog'langandir.

Ongli intizom egasi bo'lgan kishi o'z axloqiy burchini to'g'ri anglaydi, o'z xatti-harakatlariga baho beradi, noto'g'ri xatti-harakatni qoralaydi. Intizomli kishi o'z xulq-atvoriga to'g'ri baho berish bilan birga, biror xatti-harakat uchun shaxsiy mas'uliyatni his etadi.

Abdulla Avloniy „Intizom deb qiladurgan ibodatlarimizni, ishlarimizni har birini o'z vaqtida tartibi ila qilmoqni aytilur. Agar yer yuzida intizom bo'lmasa edi, insonlar bir daqiqa yasholmas edilar“ deb ta'kidlaydi. Demak, intizom ruhimizga, fikrimizga

ta'sir qiladigan xislat, tartib-odob, ma'naviy quvvatdir. Intizom yaxshi xulqlarning manbayidir.

O'quvchilarda ongli intizomni, odobni tarbiyalashda o'qituvchilar o'z xulq-atvorlari, muomala madaniyati bilan namuna bo'lishlari darkor. Chunki ularning yurish-turishi, odobi o'quvchining ichki e'tiqodiga aylanishi va ma'naviyatiga ta'sir etishi kerak. Shundagina o'quvchilar jamiyat va jamoa oldida axloqiy tarbiya talablariga javob beradigan xulq-atvor egalari bo'la oladilar.

Axloq-odob tarbiyasi milliy, ma'naviy, umuminsoniy qadriyatlar asosida amalga oshirilgandagina uning mazmuni yanada boyib boradi. Chunki milliy, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlar axloqiy tarbiyaning hamma tomonlarini qamrab oladi.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya — ta'lim berish bilan bog'liq bo'lgani holda, o'z xususiyatlariga, o'ziga xos vazifalari, uni tashkil etishning forma va metodlariga ega bo'lib, maxsus ravishda o'rganilishi lozim.

O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning muhim sharti ularning o'quv va o'qishdan tashqari xilma-xil faoliyatlarining birligi to'g'risidagi tushunchalar bilan bog'liqdir.

O'quv va ma'naviy-axloqiy tarbiya faoliyati bir-birlarini to'ldirishi lozim. Pedagog tomonidan tarbiyaviy bosqichga rahbarlik qilingan taqdirdagina tarbiyada biror maqsadga qaratilganlik, ma'lum bir tizimning bo'lishi mumkin. Ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, avvalo, tarbiyalanuvchi shaxsining tarkib topish jarayoniga rahbarlik qilishni taqozo etadi.

Insonning jamiyatga bo'lgan munosabatini shakllantirish, salbiy illatlarga qarshi nafrat uyg'otish, ongli intizomni tarbiyalash, komil insonni voyaga yetkazish kabilar axloqiy tarbiyaning vazifalaridir.

Axloqiy tarbiya vazifalaridan yana biri insonning jamiyatga bo'lgan munosabatini yuqori pog'onaga ko'tarishdir.

Prezidentimiz erkin fuqaro, ozod shaxs, barkamol inson haqida gapirib, quyidagi to'rt jihatga e'tiborni qaratdi, ya'ni har bir fuqaro:

— o'z haq-huquqini taniydigan bo'lsin, buning uchun kurashsin;

— o'z kuchi va imkoniyatlariga tayanadigan bo'lsin, imkoniyatlarini ishga solib, samarasini ko'rsin;

— atrofida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga mustaqil munosabat bildira olsin;

— shaxsiy manfaatini mamlakat va xalq manfaati bilan uygʻun holda koʻrib, faoliyat yuritsin¹.

Bular barkamol inson fazilatlarini haqidagi aniq va toʻliq taʼrifdir.

Maʼnaviy barkamol inson shon-shuhrat, mansab, moddiy boylik ketidan quvmaydi, moddiy qiyinchiliklarga duch kelganda qaddi bukilmaydi, baʼzan uyushtirilgan tuhmat-u fitnalar uning ruhini tushira olmaydi. Demak, har qanday shum taqdir va qismat pokiza, mard, maʼnaviy barkamol inson maʼnaviyatini buza olmaydi, balki mustahkamlaydi, chiniqtiradi. Yuksak darajadagi maʼnaviyatga ega inson fidoyilik, jasorat, mardlik, oʻz xalqini sevish, Vatanni qadrlash, ajdodlaridan faxrlanish kabi oliyjanob fazilatlarini bilan ajralib turadi. Insonning insonligi, birinchi navbatda, uning maʼnaviy-axloqiy jihatdan barkamol-ligi, pokligi bilan belgilanadi.

Maʼnaviy-axloqiy barkamollikning asosiy qirralariga yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, quyidagilarni kiritish mumkin: ota-ona, farzandlar, qarindoshlar, xullas, butun oila aʼzolari, qoʻni-qoʻshnilari, mahalla-koʻy, qishloqdoshlari va butun mamlakat xalqi farovonligi haqida qaygʻurish; tevarak-atrofdagi insonlar unga kerak boʻlganligi singari, oʻzi ham ularga kerakli boʻlishga intilish; odob-axloqi, feʼl-atvorini yoqimli qilishni insoniy burch deb hisoblash; ota-bobolardan, ajdodlardan yodgor boʻlib qolgan madaniy merosni qadrlash; milliy qadriyatlarini eʼzozlash va ularga sodiq boʻlib qolish; vatanparvarlik, xalqparvarlik, insonparvarlik tuygʻularining barqaror boʻlishi; oʻzaro muomala-munosabatda oʻrnak boʻlishga moyillik, bironing ogʻirini yengil qilishni odat qilish; umumxalq maʼqullagan va hukumat tomonidan qonuniy qabul qilingan Konstitutsiyani hurmat qilish va unga sadoqat namunalari amalida koʻrsatish; Vatanni himoya qilish, boshqacha aytganda, harbiy vatanparvarlik tuygʻulari bilan yashash; diyonat va adolat, mehr-shafqat va ezgulikni himoya qilish; vaʼdaga vafoli boʻlish va boshqalar kiradi.

Oʻquvchilarni maʼnaviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda boshlangʻich sinf oʻqituvchisi quyidagi omillardan foydalanishi mumkin:

---

¹ Oʻzbekiston XXI asrga intilmoqda. Toshkent, „Oʻzbekiston“, 2000- y. 232 — 233- betlar.

— tarbiyaning o‘quvchilar ruhiyati va yosh xususiyatiga mosligini hisobga olish;

— o‘quvchilarning aqliy-ma‘naviy munosabatlari ta‘sirini o‘rganish;

— o‘qituvchi-tarbiyachining savodxonlik darajasi, san‘at va mahorati.

O‘quvchilarda intizomlilikni tarbiyalashda darslarning ijodiy, noan‘anaviy, suhbat, o‘yin, tabiatda, bahs-munozara, uchra-shuv shaklida bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

Savol va topshiriqlar

1. Ma‘naviy-axloqiy tarbiyaning mazmuni va vazifalari haqida gapiring.
2. Qaysi fazilatlar insonga ko‘rk bag‘ishlaydi, baxt keltiradi?
3. Qanday yomon odat, xatti-harakat, xulq-atvor qoralanadi va u yomon illat sanaladi? Bu haqdagi qanday rivoyat, hikoyatlarni bilasiz?

XXIX BOB. O‘QUVCHILARDA FUQAROLIK TARBIIYASINI SHAKLLANTIRISH

Mustaqil O‘zbekiston Respublikasida shakllanayotgan milliy istiqloq g‘oyalari fuqarolarni Respublika Konstitutsiyasida e’tirof etilgan insonparvarlik, demokratik, huquqiy davlat va jamiyatni barpo etishdek ezgu maqsad atrofida birlashtirishga xizmat qiladi. Har bir fuqaroning ijtimoiy-siyosiy faolligini yuzaga keltirish, fuqarolik (huquqiy) madaniyatini qaror toptirish — fuqarolik (huquqiy) jamiyatining asosiy talabi sanaladi.

Davrning ushbu o‘ta dolzarb talabi mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan qabul qilingan qator qonun va qarorlar, shuningdek, Prezidentimiz I. A. Karimov asarlari mazmunida o‘zining yorqin ifodasini topdi. Ijtimoiy tarbiyaning samarali, izchil tizimini yaratish, jamiyatda fuqarolik (huquqiy) madaniyatini shakllantirish muammolarining ijobiy hal etilishi jamiyat ijtimoiy hayoti uchun muhim ahamiyatga egadir. Ijtimoiy hayotda fuqarolik madaniyatining shakllanishi uchun zaruriy shart-sharoitlarni vujudga keltirish: bir tomondan, jamiyat manfaatlari uchun; ikkinchi tomondan, shaxs (fuqaro) manfaatlariga to‘la mos keladi. Shu sababli respublika mustaqilligi sharoitida ijtimoiy ta’lim-tarbiyani tashkil etish mazmunini tubdan yangilash zaruriyati yuzaga keladi. Ijtimoiy tarbiyani keng ko‘lamda (kompleks) tashkil etish bugungi kunning talabi bo‘lib qolmoqda.

O‘z fuqarolariga ega bo‘lish har bir davlatning zarur va muhim belgisi sanaladi. Huquqiy o‘rni qonun yo‘li bilan kafolatlanadigan shaxsning davlat ichkarisida yoki tashqarisida bo‘lishidan qat’i nazar, ma’lum bir davlatga qarashlilik holatiga fuqarolik deyiladi. Shunday huquqqa ega shaxs fuqaro deb ataladi. O‘zbekiston fuqarosi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qabul qilgan tegishli qonun-qoidalarda belgilangan huquqlardan foydalana oladi, qonunlarda ko‘rsatib o‘tilgan burchlarni bajaradi.

Fuqarolikning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilar:

— muayyan davlat a‘zosi ekanligini his etish, shaxs taqdiri davlat va jamiyat hayoti bilan uzviy chambarchas bog‘liq ekanligini tushunib yetish;

— xalq, davlat oldidagi fuqarolik huquq va burchlarini qonunchilik asosida bilish, ularga soʻzsiz, qatʼiy amal qilish;

— oʻz xalqi, davlati oʻtmishiga hurmat tuygʻusini qaror toptirish, shaxsiy manfaatlardan respublika manfaatlarini ustun qoʻya bilish, xalq, Vatan ravnaqi, istiqboli uchun kurashishga, yurt tinchligini himoya qilishga va asrab-avaylashga tayyor turish;

— davlat ramzlariga cheksiz muhabbatni qaror toptirish, uning muhofazasi uchun tayyorgarlik, davlat ramzlarining millat, xalq or-nomusi, shaʼni, qadr-qimmatini ekanligini anglash;

— ijtimoiy-siyosiy ongʻlilik, ijtimoiy faollik, davlatning ichki va xalqaro siyosati qoidalarini tushunish va idrok qilish;

— milliy va umuminsoniy axloq hamda xulq meʼyorlarining buzilishiga nisbatan murossasiz kurashish kabilar kiradi.

Jamiyat tomonidan qonunchilik yoʻli bilan belgilangan talab fuqaro xulqini baholash, xatti-harakatlar mohiyatini tahlil qilish uchun mezon boʻlib xizmat qiladi. Ana shu talablarga muvofiq fuqaroning xulq-atvoridagi ayrim koʻrinishlar, harakatlar yoki odatlar maʼqullanadi yoki qoralanadi.

Oʻzbekiston Respublikasi fuqarolarining maqsadi erkin, demokratik, insonparvar, huquqiy davlat va jamiyat qurishdir. Bu jamiyatni bunyod etish jarayoni yangi ijtimoiy fuqarolik tarbiyasi vazifalarini murakkablashtiradi. Chunki demokratik huquqiy jamiyat barpo etilishining muvaffaqiyati fuqaroning ijtimoiy-siyosiy ongʻlilik darajasiga, fuqarolik fazilatlarining qaror topganligiga, ijtimoiy faollik koʻrsatkichlariga bogʻliq.

Fuqarolikning ijtimoiy asosi yangi iqtisodiy munosabatlar boʻlib, unda fuqarolarning shaxsiy manfaati jamiyat manfaatlari bilan qoʻshilib, uygʻunlashib ketadi.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar gʻoyalari, demokratik talablar hamda axloqiy-huquqiy meʼyorlarga muvofiq faoliyat yuritish ijtimoiy fuqarolik munosabatlarining muhim qoidasiga aylanadi.

Fuqarolik tarbiyasining maqsadi fuqarolik tushunchasining mohiyatini anglash orqali oʻquvchilarda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularni xalq, vatan, jamiyat uchun fidoyi insonlar etib tarbiyalashdan iboratdir.

Fuqarolik tarbiyasining vazifalari, asosan, quyidagilardan iborat:

1. Yosh avlodni doimiy ravishda jamiyatda ustuvor mavqega

ega bo'lgan axloqiy va huquqiy me'yorlarga rioya etishga o'rgatib borish.

2. O'quvchilarga fuqarolik huquq va burchlari to'g'risida ma'lumotlar berib borish, ularda fuqarolik faoliyatini tashkil etish borasida ko'nikma va malakalar hosil qilish.

3. O'quvchilarda davlat ramzlariga hurmat va muhabbatni qaror toptirish, Respublika Prezidenti sha'ni, or-nomusini himoya qilishga tayyorgarlik hissini shakllantirish.

4. O'quvchilarda xalq o'tmishi, milliy qadriyatlariga nisbatan muhabbat tuyg'usini uyg'otish, ularda g'ururlanish, faxrlanish va iftixor hislarini oshirish.

5. Vatan, xalq va millat ishiga sodiqlik, o'z manfaatlarini yurt manfaatlari bilan uyg'unlashtira olishiga erishish, fidoi fuqaroni tarbiyalab voyaga yetkazish.

6. Vatan, yurt ozodligi va mustaqilligini e'zozlovchi, ardoqlovchi, uni himoya qilishga tayyor fuqaroni tarbiyalash ishiga keng jamoatchilik e'tiborini jalb etish.

7. O'quvchilarda fuqarolik tarbiyasini tashkil etishda shaxsning Davlat Konstitutsiyasida ko'rsatilgan huquqlaridan foydalanish hamda burchlarining bajarilishi xususida ma'lumotlar berish, ularda ijtimoiy faoliyatni tashkil etishda huquqlardan foydalanish va burchlarini bajarish bo'yicha ko'nikma va malakalarni hosil qilish maqsadga muvofiqdir.

Respublika Bosh qonunida shaxsning quyidagi huquqlari kafolatlanadi: yashash huquqi, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik, ayblanayotgan shaxs ishining sudda qonuniy tartibda, oshkora ko'rib chiqilishi, har kim o'z sha'ni va obro'siga qilinadigan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga noqonuniy aralashishdan himoyalaniishi va daxlsizligi, respublika hududida bir joydan ikkinchi joyga ko'chish, O'zbekiston Respublikasiga kelish va undan chiqib ketish, fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi, vijdon erkinligi, davlat ishlarini boshqarishda bevosita yoki o'z vakillari orqali ishtirok etish, kasaba uyushmalariga, siyosiy partiyalarga va boshqa jamoat birlashmalariga uyushish, ommaviy harakatlarda ishtirok etish, saylash va saylanish, mulkdor bo'lish, mehnat qilish, erkin kasb tanlash, dam olish, qariganda yoki mehnat layoqatini yo'qotganda, shuningdek, boquvchisidan mahrum bo'lganda ijtimoiy ta'minot olish, tibbiy xizmatdan foydalanish, bilim olish, ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi.

O'quvchilarga huquqlari borasidagi bilimlarni berish bilan birga, fuqarolarning burchlari nimalardan iborat ekanligi haqida ma'lumot berish, bu borada o'quvchilarda nazariy va amaliy ko'nikmalarni hosil qilish ko'zlangan maqsadga erishishida muvaffaqiyat omili bo'ladi.

Fuqarolarning burchlari quyidagilardan iborat:

— fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, shuningdek, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni, qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar;

— fuqarolar O'zbekiston xalqining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini avaylab-asrashga majburdirlar;

— fuqarolar atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar;

— fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'imlarni to'lashga majburdirlar;

— O'zbekiston Respublikasini himoya qilish O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir.

Davlatimiz ramzi — gerbi tasviri tushirilgan muhrlar, hujjatlarning blanklari, ulardan foydalanish va saqlash, yo'qotish tarkibi respublika Vazirlar Mahkamasining maxsus hujjati asosida tartibga solinadi.

Davlat gerbi, shuningdek, fuqarolik pasportida, korxonalar, tashkilot, muassasalarning ish qog'ozlari, muhrlarida, respublika pul, qimmatli qog'ozlarida o'z ifodasini topgan. Inson shaxs sifatida o'z sha'ni, or-nomusini qanchalik muqaddas bilsa, fuqaro sifatida davlat ramzlarini shu qadar muqaddas bilishi, muhofaza qilish uchun o'zida mas'ullik tuyg'usini qaror topirishi lozim. Fuqarolik tarbiyasini yo'lga qo'yish jarayonida davlat ramzlaridan noqonuniy hamda axloqsiz ravishda foydalanayotgan kimsalarga nisbatan murosasiz bo'lish lozimligini uqtirib o'tish maqsadga muvofiqdir.

O'QUVCHILARNI MILLIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBIYALASH VA FUQAROLIK TARBIYASINI SHAKLLANTIRISH

Mamlakatimizda fuqarolik jamiyatini barpo etish va mustahkamlash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish, uning qonuniy zaminlari huquqiy asoslarini takomillashtirish fuqarolarning

siyosiy-huquqiy faolligiga, onglilik, bilimdonlik darajasiga uzviy aloqadorlikdadir.

Buning uchun O'zbekistonning har bir fuqarosi, eng avvalo, hayotimizning Asosiy qonuni — O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, uning har bir moddasini puxta o'rganishi lozim.

Konstitutsiyada inson huquqlarining davlat huquqidan ustuvorligi tamoyili qonun yo'li bilan belgilab qo'yilgan bo'lib, Prezidentimiz tomonidan ta'kidlanganidek, fuqarolar manfaati ustunligi qonuniy ravishda mustahkamlangan va kafolatlangan. Unda inson, uning hozirgi erki, sha'ni, qadr-qimmat va boshqa huquq hamda erkinliklari muqaddas bo'lib, davlat himoyasida deyilgan.

Yuqorida keltirilgan talab va vazifalarni amalda joriy qilish, asosan, ta'lim-tarbiya muassasalaridan boshlanadi. Ushbu ma'noda o'quvchilarda fuqarolik tarbiyasini shakllantirish uchun ularni o'tmish merosimiz va xalqimizning ming yillik qadriyatlariga asosida ma'lumotlar berish maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilarga fuqaro sifatida o'z xulq-atvori mazmunini tahlil qilish imkonini berish lozim. Ya'ni „Bugun xalq farovonligi taraqqiyoti uchun nima qila oldim?“ „Zimmamdagi burchni ado etdimmi?“ tarzidagi savollarga javob topishga o'rgatish kerak.

O'quvchilarga o'qish, a'lo baholarga o'zlashtirish, o'z tafakkuri, qarashini shakllantirish, bolaga fuqarolik burchini ado etish mas'uliyatini tushuntirib borish zarur. Fidoyilik, intizomlilik, tashabbuskorlik, qat'iyat, matonat, uyushqoqlik kabi xislatlar fuqarolik tarbiyasini olib borish jarayonida yuzaga keladi.

Fuqarolik tarbiyasini tashkil etish uchun ma'lum shart-sharoitlar taqozo etiladi. Bular:

1. Maktabdagi ta'lim-tarbiya jarayoni yuksak darajada uyushtirilishi kerak.

2. Fuqarolik tarbiyasi jarayonining muvaffaqiyati o'quvchilar va o'qituvchilar jamoasining saviyasiga bog'liq.

3. Tarbiyaviy ishning rejali, uzluksiz, tizimli bo'lishiga erishish katta ahamiyat kasb etadi.

4. Oila, maktab va mahallalarda o'zaro hamkorlik va hamjihatlikning yuzaga kelishi fuqarolik tarbiyasi muvaffaqiyatini ta'minnlaydi.

5. O'quvchilarni axloqiy va huquqiy me'yorlarga hamda umumiy tartibga rioya qilishga o'rgatish va hokazo.

Fuqarolik tarbiyasini tashkil etishda suhbat-munozara, ma'ruza, bahslardan foydalanish, mashq, test, anketa savollariga javob olish kabilar yuksak natijalarga olib keladi. Fuqarolik tarbiyasida uning natijasini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Bunda bolaning tarbiyalanganlik darajasi asos qilib olinadi. Ushbu maqsadda diagnostika (tashxis qo'yish), statistik, qiyosiy tahlilni o'tkazish lozim.

Fuqarolik tarbiyasining tashkil etilishi natijasida kamol topgan fuqaro o'zida quyidagi sifatlarni namoyon eta olishi lozim:

— fuqarolik burchini bajara olishi (o'z vatani, xalqi, otonasi oldidagi qarzni his eta olishi) qobiliyatiga egalik;

— milliy g'urur va ma'rifatparvarlik tuyg'usiga ega bo'lish;

— davlat Konstitutsiyasi, davlat hokimiyati organlari, mamlakat Prezidenti hamda davlat ramzlari (gerb, bayroq va madhiya)ga nisbatan hurmatda bo'lish;

— mamlakat taqdiri va istiqboli uchun javobgarlik, mas'ullik;

— ijtimoiy-huquqiy hamda axloqiy me'yorlarga nisbatan hurmat va itoatda bo'lish;

— mamlakat milliy boyliklariga hurmat bilan qarash;

— milliy davlat tili, madaniyati va an'analariga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, ularni asrash;

— ijtimoiy faollik;

— demokratik tamoyillarga amal qilish;

— tabiatga nisbatan ehtiyotkorona va mas'uliyatli munosabatda bo'lish;

— fuqarolarning huquq va burchlarini hurmat qilish;

— huquqiy ong va fuqarolik madaniyatiga ega bo'lish;

— to'g'riso'z, adolatli, muruvvatli, mehribon bo'lish;

— o'z faoliyati va xatti-harakatiga nisbatan mas'ulligi;

— baynalmilallik, o'zga mamlakatlar xalqlariga nisbatan hurmatda bo'lish va boshqalar.

Milliy istiqloq mafkurasi mazmuni va mohiyati, demokratik huquqiy davlat qurishda adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo'ldan dadil borayotgan mustaqil O'zbekistonda fuqarolarning huquqiy bilimlari va huquqiy madaniyatlarini yuksaltirish g'oyat muhim va dolzarb ekanligi ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Milliy istiqlol mafkurasida Vatanimizning rivojlanishi va istiqboli, mamlakatimizda keng ko‘lamda o‘tkazilayotgan iqtisodiyot, siyosat, davlat qurilishi, huquqiy tizimini ma’naviy o‘zgartirish sohasidagi islohotlarning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan xalqning huquqiy ongi, bilimi va madaniyati darajasiga bog‘liqligi alohida ta’kidlanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Fuqarolikning asosiy tarkibiy qismlari qaysilar?
2. Fuqarolik tarbiyasini tashkil etish uchun qanday shart-sharoitlar taqozo etiladi?
3. Fuqarolik tarbiyasining vazifalarini sanab bering.
4. Fuqarolik tarbiyasining tashkil etilishi natijasida kamol topgan fuqaro o‘zida qanday sifatlarni namoyon eta olishi lozim?

XXX BOB. BOSHLANG‘ICH SINIF **O‘QUVCHILARIDA ILMIY DUNYOQARASHNI** **SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH**

Dunyoqarash kishilarning olam va uning o‘zgarishi, rivojlanishi haqidagi ilmiy, falsafiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy va hokazo qarashlari va tasavvurlari majmuasidan iborat.

Dunyoqarash ijtimoiy borliqning in’ikosidir. Unda ijtimoiy turmush aks etadi va u muayyan tarixiy davrda insoniyat yaratgan bilimlar darajasiga hamda ijtimoiy tuzumga bog‘liq bo‘ladi.

Dunyoqarash faqat insongagina xos xususiyat bo‘lib, hayvonot dunyosi, boshqa narsa, buyumlar va mavjudotlar uchun bu hol yotdir. Demak, dunyoqarash bu olam haqidagi yaxlit umumiyLashtirilgan bilimlar to‘plamidir.

Dunyoqarashning shakllanishi va rivojlanishi murakkab, ko‘p qirrali, ichki jihatdan bog‘langan jarayon bo‘lib, unda juda ko‘p xilma-xil omillar qatnashadi, harakat qiladi va o‘zaro bog‘liq bo‘ladi, inson hayotining moddiy sharoitlari, mikro muhit va makro muhit, ommaviy axborot vositalari, ta‘lim va tarbiya ana shu omillar qatoriga kiradi. Bu omillarning hammasi bir kuch va samara bilan harakat qilmasligi fanga ma‘lum. Shu sababli qarashlar stixiyali tarzda vujudga kelishining oldini olish hamda dunyoqarashni yo‘naltirilgan tarzda shakllantirish omillarini boshqarishni o‘rganib olish muhimdir.

Dunyoqarashning psixologik qurilishini bilish emotsional va irodaviy komponentlarni o‘z ichiga oladi. Dunyoqarashning bilishga oid komponentlari „dunyoni idrok etish, dunyoni mu-shohada qilish“, „dunyoni tushunish“ singari terminlar bilan ataladi.

Dunyoqarash tarkibiga kishilarning olamni bilish va baholashga oid bo‘lgan ishonch va e‘tiqodlari, niyat va maqsadlari, ideallari, orzu-umidlari, ular faoliyatiga ma‘lum yo‘nalish beruvchi barcha qadriyatlar ham kiradi.

Demak, dunyoqarash o‘z ichiga dunyoni his qilish, dunyoni tushunish jarayonlarida hosil bo‘ladigan iroda, idrok, kayfiyatlarni ham qamrab oladigan tushunchadir.

Dunyoqarashning ikkita darajasi mavjud. Uning birinchisini kishilarning kundalik hayotiy amaliy tajribasi hamda kasbiy faoliyati asosida to'plangan bilimlar, tasavvurlar, qarashlar tashkil qilsa, ikkinchisini ilm-fan tufayli to'plangan nazariy bilimlar, g'oyalar yig'indisi tashkil etadi. Ularning ikkalasi bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, bir-birini to'ldiradi.

Dunyoqarash qotib qolgan, hech qachon o'zgarmaydigan o'lik g'oyalar yig'indisi emas. Jamiyatning o'zgarishi bilan bir qatorda u ham doimo rivojlanib, mazmunan o'zgarib turadi. Buni biz o'z jamiyatimiz hayotidan yaqqol ko'rib turibmiz. Mustaqillik tufayli endilikda umuminsoniy va milliy qadriyatlarimizga asoslangan, hozirgi davr talabiga javob beradigan yangi mafkura yaratilmoqda va uning asosida kishilarda yangicha tafakkur, dunyoqarash shakllanib, rivojlanmoqda. Faylasuf olimlarimiz dunyoqarashning mifologik, diniy, falsafiy kabi turlarini farqlaydilar.¹

Mifologik dunyoqarash (yunoncha „mifos“ — *naql, rivoyat*, „logos“ — *tushuncha, ta'limot*) — ijtimoiy taraqqiyotning eng boshlang'ich davriga xos bo'lgan xalq og'zaki ijodi — naql va afsonalarda gavdalantirilgan ijtimoiy ongning asosiy shaklidir. Mifologik dunyoqarash ilm-fan taraqqiy etmagan vaziyatda keng tarqalgan ijtimoiy ongning shakli bo'lib, uning kelib chiqish sababining asosini insonning o'zini qurshab turgan olamdan ajralib qarashga ojizligi tashkil etadi. Shuning uchun ham mifologik dunyoqarashda jamiyat bilan tabiat, jonli bilan jonsiz narsalar bir xil tarzda ifodalanadi.

Diniy dunyoqarashning o'ziga xos xususiyati shundaki, u tabiiy va ijtimoiy hodisalar mohiyatini ularning o'zidan emas, balki Xudoning qudrati bilan tushuntiradi. U hamma narsada va har qayerda ilohiy kuchlarning ta'siri, mo'jizaviy kuchi bor, deb uqtiradi. Diniy dunyoqarashning mohiyati dindorlar uchun muqaddas bo'lib hisoblangan adabiyotlarda o'z aksini topgan.

Falsafiy dunyoqarash — bu olam haqidagi yaxlit va sistemalashtirilgan bilimlar yig'indisidir. Mifologik va diniy dunyoqarash hissiy a'zolarimiz orqali erishilgan ma'lumotlar asosida shakllansa, falsafiy dunyoqarash hissiy va aqliy a'zolarimiz tufayli ilm-fan yordamida to'plangan bilimlar yig'indisidir.

---

¹ J. Tulenov, Z. G'ofurov. Falsafa. T., „O'qituvchi“. 1997- y. 20- bet.

TA'LIM JARAYONIDA ILMIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH

Yosh avlodda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish hamma davrlarda millatning ilg'or kishilari diqqat markazida bo'lgan.

Ilmiy dunyoqarash ijtimoiy tarixiy hodisa sifatida doim vorislik asosida rivojlanadi. O'tmish dunyoqarashlari yangi davr dunyoqarashining ildizini tashkil etib, uni hayotbaxsh oziqa bilan ta'minlab turadi.

Ilmiy dunyoqarashni amalga oshirishda kishi narsa va buyumning, voqea va hodisalarning ko'rinib turgan ifodasiga, shakliga qarab emas, balki ularning ichki mohiyatiga, mazmuniga qarab baho berishi kerak. Inson ongini, tafakkurini faylasuflar tabiat — materiya rivojlanishining mahsuli deb hisoblaydilar. Odamlar tabiat va ijtimoiy turmush hodisalariga ilmiy nuqtayi nazardan qarashga asoslanib, bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini vujudga keltiradilar, shu asosda odam o'zini o'zi bilib oladi.

O'qituvchi o'quv jarayonida ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi. Odam o'zining butun umri davomida ham dunyoqarashga doir yangidan-yangi masalalarni hal qilish bilan shug'ullanaveradi.

Ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda badiiy adabiyot — xalq og'zaki ijodi, ertaklar, hikoya va qissalarning ahamiyati beqiyos. Masalan, „Kalila va Dimna“, „Qobusnoma“, „Ming bir kecha“ kabi durdona asarlarda qissa va mantiqiy bilishga tegishli matallar, ertaklar, hikoyalar baytlar ko'p bo'lib, bu ma'naviy javohirlar yoshlarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

O'quvchilar maktabda ta'lim-tarbiya olish davrida tabiat fanlarining asoslarini o'rganish bilan obyektiv dunyodagi predmet va hodisalarning rivojlanishi, ularning o'zaro bog'lanishi, harakati haqida bilimga ega bo'ladilar. O'quvchilar bu bilimlar asosida asta-sekin tabiat qonunlarini bilib oladilar. O'qitish jarayonida turli tajribalar qilish va nazariy bilimning amaliy ishlar bilan bog'lab borilishi natijasida tabiat qonunlarini bilib, anglab oladilar. Boshlang'ich sinflarda „Atrofimizdagi olam“, „Tabiatshunoslik“ fanlarini o'qitish jarayonida, shuningdek, maktab tajriba yer maydonlaridagi amaliy ishlar mobaynida o'quvchilar

tabiat qonunlari, hodisalari bilan ham nazariy, ham amaliy tanishadilar.

1-sinf o'quvchilari tabiatda ro'y berayotgan hodisalarning fasllarga bog'liq ekanligini o'rganadilar, tabiat hodisalarining o'zaro bog'liqligi haqida elementar bilim va tushunchaga ega bo'ladilar. Masalan, ular tabiatni kuzatish orqali kuz kelishi bilan kunlar sovishini, xazonrezgilikni, hasharotlarning uyquga kirishini, qushlarning issiq mamlakatlarga uchib ketishini bilib oladilar. Shuningdek, qishlab qoladigan qushlarni o'rganish orqali ularning sovuqda yashashga qanday moslashganliklarini, nimalar bilan ovqatlanishini bilib oladilar.

Ana shu bilimlar asosida bolalar dunyoning moddiyligini bilib oladilar. Suv, havo, qattiq jismlarni o'rganish, ularni o'zaro taqqoslab ko'rish orqali bolalar tabiatdagi hamma moddalarning bo'shliqda ma'lum o'rni va o'z vazni borligini, har bir modda bizning sezgi organlarimizga ta'sir etishini o'rganadilar. Bular bolaga dunyoni anglashni o'rgatadi, uning haqiqatan ham mavjudligini asta-sekin anglab olishga yordam beradi.

Olimlarimiz tabiatni doimiy rivojlanishda va o'zgarishda ekanligini uqtiradilar. Bu ilmiy dunyoqarashning muhim belgisidir. Buni tushuntirish uchun o'quvchilar bilan turli kuzatishlar olib boriladi. Masalan, I—II sinfda ob-havo kalendari yuritish, fasllar almashinishi bilan tabiat manzarasining o'zgarishi, qurbaqa tuxumidan itbaliqning paydo bo'lishi, avval uning oldingi oyoqlari chiqishi, so'ng vaqt o'tishi bilan orqa oyoqlari paydo bo'lib, dumi yo'qolib va nihoyat kichkina baqachaning paydo bo'lishini kuzatadilar. Bu faktlar orqali o'quvchilar tabiatda hamma narsa o'zgaradi, bu o'zgarishlar tabiiy sabablarga ko'ra vujudga keladi, degan xulosaga keladilar.

O'qituvchi tabiatdagi bu o'zgarish va taraqqiyot faqat tirik organizmgagina xos bo'lmay, balki jonsiz tabiatdagi moddalar o'zgarishiga ham taalluqli ekanligini ko'rsatishi lozim. Masalan, suv sovuqda muzlaydi, muz issiqda eriydi va suvga aylanadi, suv isitilsa, qaynaydi va bug'ga aylanadi, bunday o'zgarish tabiatdagi boshqa moddalarga ham, chunonchi: mis, temir, qo'rg'oshin, qalay va boshqa metallarga ham taalluqli bo'lib, ular ham xuddi shunday o'zgaradi, ya'ni eritilsa, suyuqlikka aylanadi, sovitilsa, yana qattiq holatga qaytadi, degan tushunchalar orqali IV sinfda tabiatdagi moddalarning uch holati haqida umumiy xulosaga keladilar.

SINF DAN TASHQARI ISHLAR JARAYONIDA ILMIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISH

Maktabda o'qitiladigan o'quv fanlari o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi. Ammo bu yetarli emas. Bu masalani to'la hal qilish uchun sinfdan tashqari tashkil etiladigan tarbiyaviy ishlardan ham keng foydalanish lozim. Sinfdan tashqari ishlarning o'ziga xos xususiyati bolalarning tashabbuskorligi va ijodkorligini o'stirish, nazariy bilimlarini turmush tajribasi bilan to'la bog'lash imkoniyatini beradi. Shuning uchun boshlang'ich ta'limda sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Sinfdan tashqari ishlarni boshlang'ich sinfdan ekskursiya, maktab tajriba maydonchasidagi ishlar va to'garaklar ko'rinishida ham tashkil qilish mumkin.

Tabiatshunoslar to'garagida o'quvchilar tabiat va undagi hodisalar, qishloq xo'jaligi yumushlari bilan sinfdagiga qaraganda ancha ko'p, kengroq va chuqurroq tanishadilar. Ular faqat tabiat va undagi voqea-hodisalarnigina o'rganib qolmay, balki o'simliklarni o'stirish, hayvonlar va qushlarni parvarish qilish, daraxt ko'chatlari o'tqizish va boshqa turli amaliy ishlarni ham bajaradilar.

Bu mazmundagi ishlarni bajarish, o'simliklar va hayvonlarni parvarish qilish o'quvchilarning tabiat va qishloq xo'jaligi haqidagi bilimlarini mustahkamlaydi va kengaytiradi, ularning ongini yangi tasavvur va tushunchalar bilan boyitadi.

Shunday qilib, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish bir-ikki, uch kishi yoki bir necha guruh tomonidan bo'lmay, balki ko'pchilik ijtimoiy fikr tomonidan bajariladigan, ijtimoiy-tarixiy xarakterdagi hodisadir. Demak, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish kishidan ko'p mehnat, malaka talab qiladigan murakkab, sermashaqqat faoliyatdir.

Ilmiy dunyoqarashni shakllantirish barkamol shaxs tarbiyasining muhim komponentlaridan biridir. Bunda o'quvchilarning yosh va o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish talab qilinadi.

Savol va topshiriqlar

1. Dunyoqarash tushunchasini izohlang.
2. Dunyoqarashning tarixiy turlari haqida nimalarni bilasiz?
3. O'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish yo'llari va vositalari haqida gapiring.

XXXI BOB. HUQUQIY TARBIYA

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida huquqiy davlat qurish asosiy maqsad qilib qo'yilganligi ta'kidlangan. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun aholining huquqiy ongini oshirish va huquqiy madaniyatni yuksaltirish muhim sanaladi. Fuqarolarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish demokratik sharoitda ularning to'g'ri yashay va ishlay bilishlari hamda huquqiy ta'lim tarbiyasini yuksak tarzda olib borish bilan bevosita bog'liqdir. Huquqiy davlat qurish jarayonida barchaning ishtirok etishi muvaffaqiyatlar garovidir. Bunga fuqarolarning iqtisodiy-siyosiy, huquqiy savodxonligi, o'z haq-huquqlari, burchlari va majburiyatlarini chuqur anglashi orqali erishish mumkin. Huquqiy tarbiya huquqiy ta'lim bilan (uzviy) bevosita bog'liqdir.

1997- yili „Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish“ Dasturi qabul qilindi. Shuningdek, „Huquqiy tarbiyani yaxshilash, aholining huquqiy madaniyati darajasini yuksaltirish, huquqshunos kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish, jamoatchilik fikrini o'rganish haqida“ Prezident farmoni imzolandi. Qabul qilingan mazkur qaror va qonunlar barkamol shaxs tarbiyasining muhim tarkibiy qismi bo'lib, shaxsning huquqiy madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan.

Huquq — qonun belgilab bergan erk me'yoridir. Axloq esa odam zimmasiga insoniy majburiyatlarni, talablarni yuklaydi.

Huquqiy ong huquqiy madaniyatning g'oyat muhim qismlaridan biri bo'lib, u eng avvalo odamlarning qonunga munosabatlarini ifodalovchi qarashlari va e'tiqodlaridan, ularning huquqiy tasavvurlaridan, intilish va tuyg'ularidan iboratdir.

Huquqiy ong o'z ichiga huquqiy tushuncha; huquqiy his-tuyg'u; xohish-iroda kabi qismlarni qamrab oladi.

Huquqiy tarbiyaning asosiy maqsadi — bu madaniyatni shakllantirish, yoshlarni huquqiy demokratik davlat sharoitida yashash qobiliyatini tarbiyalashdir.

Huquqiy tarbiya vazifalari quyidagilardan iborat:

— (qonunga) huquqqa, jamoatdagi tartibni saqlovchi organ va shaxslarga hurmat va muomalani shakllantirish;

- O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qonunchilik asoslari zimmasidagi huquq va majburiyatlarni bilish;
- qonunlar va boshqa huquqiy hujjatlarga qat’iy amal qilish va fuqarolik burchi va mas’uliyatini chuqur his etish;
- qonunbuzarlarga qarshi kurashishga shay turish;
- huquqiy demokratik davlat insoniylik prinsiplariga hurmat bilan qarash va h. k.

Yoshlarni huquqiy savodxon qilib tarbiyalashda huquqiy ta’lim muhim ahamiyatga ega. Huquqiy ongni shakllantirish orqali huquqiy tarbiya me’yorlarini hayotga tatbiq etish muayyan qoidalarga amal qilishga yordam beradi. Huquqiy ongni oshirish va huquqiy madaniyatni yuksaltirish O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va boshqa mavjud qonunlar yoki huquqiy me’oriy hujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Xususan, bu borada „Huquqshunoslik“, „Inson huquqlari“, „Huquqiy tarbiya uslubiyati“ kurslarini o‘rganish muhim sanaladi. Huquqiy bilim asoslarini o‘rgatuvchi maxsus ta’lim turlari bilan bir qatorda, huquqiy targ‘ibot-tashviqot ishlari ham katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan, huquqshunoslar ishtirokidagi muloqotlar, huquqni muhofaza qilish idoralari xodimlari bilan uchrashuvlar, savol-javob kechalari va shu kabi tashkiliy tadbirlar ijobiy samara berishi shak-shubhasizdir.

Huquqiy bilim — huquqiy me’yorlardan o‘z faoliyati davomida o‘rinli foydalana bilish qobiliyatidir. Shuningdek, u shaxsning huquqni anglashi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, huquqiy me’yorlarning hamda noqonuniylikning, qonunga xilof xatti-harakatning, qonunga munosabatning kishilar tomonidan to‘g‘ri anglanilishidir.

O‘quvchilarning huquqiy ongini oshirmasdan fuqarolik davlatini barpo etish murakkab vazifa. Huquqiy ong poydevoriga avvalo oilada asos solinadi. So‘ngra ta’lim-tarbiya muassasalarida bu faoliyat davom ettiriladi.

Huquqiy tarbiya ishini bolalarning yoshlik chog‘idanoq boshlash zarur. Daho xalqimiz bu borada ham o‘ziga xos huquqiy tarbiya maktabini yaratgan. Ota-bolalarimiz bolalarga turli mavzularda ertaklar aytib berish orqali ularning ongida ilk huquqiy tushunchalarni shakllantirganlar. „Tekintomoq bo‘lma“, „Mehnatdan qochma“, „Yolg‘on gapirma“, „Yomonga

yaqinlashma“, „Yomon bilan yurma“ kabi ibrat-o‘git mazmunidagi gaplar ham kichkintoylar tasavvurida ilk huquqiy tushunchalarni paydo qiladi. Huquqiy tarbiya serqirra, o‘ta murakkab, uzoq davom etadigan jarayondir.

Maktabda huquqiy tarbiyani amalga oshirish imkoniyatlari

Maktabdagi huquqiy tarbiya o‘z ichiga o‘quvchilarni huquqiy bilimlar bilan qurollantirish, mazkur bilimlar asosida o‘z xulq-atvoriga nisbatan mas’uliyatli munosabatni shakllantirish, qonun va qoidalarga rioya qilish muhimligini uqtirish, muayyan huquq va erkinliklardan foydalanish yo‘l-yo‘riqlarini singdiradi va qamrab oladi. Umumslubiy rejadan kelib chiqib, tarbiyaga kompleks yondashuv prinsipi nuqtayi nazardan qaralganda, uni g‘oyaviy, siyosiy, axloqiy, estetik tarbiya ta’sirining yig‘indisi sifatida tushunish mumkin.

Huquqiy tarbiyaning quyidagi uslublarini ajratish lozim:

1. Huquqiy ongni shakllantirish e’tiqod, isbot; huquqiy mavzularda suhbatlar, ma’ruzalar, hikoyalar; huquqiy mavzularga oid bosma materiallarni va san’at asarlarini muhokama qilish.

2. Huquqiy axloq asosini, malakasini, odatlarini va huquqni himoya qilish faoliyati tajribasini shakllantirish usuli: umumiy talab o‘rnatish, ijodiy o‘yindan foydalanish.

3. Huquqiy tarbiyani kuchaytirish uchun rag‘batlantirish yoki jazo usullarini qo‘llash.

Maktab o‘quvchilarini huquqiy tarbiyalash tizimi ikki shakldan iborat bo‘lib: og‘zaki va amaliy ishlar ko‘rinishida tashkil etiladi.

Huquqiy tarbiyani amalga oshirishda huquq darslari, fakultativ darslar, bahs-munozaralar, huquqiy mavzulardagi suhbatlar, konferensiyalar, seminarlar yaxshi natija beradi.

Darhaqiqat, yaxshi dars yirik bir asardir. Huquqshunoslik darslarida o‘quvchilar qonun va qay holatlarda qonun buzilishlar sodir etilishini chuqur idrok etib boradilar. Shuningdek, ushbu darslarda davlat ramzlari, ularga nisbatan faxr-iftixor, ona-Vatanga cheksiz mehr tuyg‘ulari singdirilib borilishi lozim.

Huquqiy tarbiyaning og‘zaki yana bir shakli yoki ko‘rinishi — bu qonunchilikning asoslari bo‘yicha fakultativ darslardir. Bun-

day darslarga amaliy-tashkiliy tadbirlar, jumladan, qonuni muhofaza qiluvchi idoralar xodimlari, qonunshunoslar bilan uchrashuvlar, huquqiy mavzuda uyushtirilgan muloqotlarni o'tkazish kiradi. Tashkiliy hujjatlarni tuzish singari faoliyatlarni esa bunga kiritish mumkin emas.

Tarbiyaning mustaqil shakli — huquqiy mavzuda bahs yuritish. Bunda o'quvchilarning faolligi, huquqiy mavzular bo'yicha bilimi, qonuniy va noqonuniy xatti-harakatlar to'g'risidagi e'tirozlari, u yoki bu qonunbuzarlarga nisbatan qarashlari aniqlanadi.

Huquqiy tarbiyaning yana bir shakli — bu huquqiy mavzularda suhbatlar, huquqiy yo'naltirish, konferensiyalar, seminarlar va hokazolar tashkil etish.

Huquqiy tarbiyada tarbiyalanuvchining shaxsi hisobga olinishi muhim ahamiyatga ega. Bunga uning yoshi, u o'sgan muhit, bilim doirasi (darajasi), fe'l-atvori, jinsi, rivojlanishi, kuch-quvvati, tuzilishi va hokazolar kiradi.

Maktab yoshigacha bo'lgan bolalar uchun, masalan, huquqiy bilimlar elementar axloqiy bilimlar bilan uyg'unlashgan holda yo'naltiriladi. Masalan, kichkintoylarga har bir narsaning nimasi yaxshi-yu, nimasi yomonligini misollar orqali tushuntirish lozim.

Aniq vazifalar davlat va huquq masalalari bo'yicha bilimlar tizimini tushunarli ko'rinishda shakllantirish, davlat organlari va tashkilotlarga, huquqqa, qonunchilik prinsiplariga, huquqiy, majburiy va umumiy ko'rinishdagi xulq-atvorni shakllantirish; fuqarolarga har qanday qonunbuzarlikka murosasizlik ruhini singdirish; nafaqat o'zi, balki davlat, jamiyat, boshqa shaxslar huquqi va manfaatini himoya qila olish kayfiyatini shakllantirish.

O'quv jarayonida o'quvchilarni huquqiy tarbiyalash uslubiyati xususiyatlari quyidagilardan kelib chiqadi:

— birinchidan, o'quvchilarning axloqiy tasavvurlarini to'g'ri shakllantirish;

— ikkinchidan, maktabda huquqiy tarbiya jarayonida har bir holatning mohiyatini aniq, ravshan va tushunarli ravishda singdirish muhimligini ta'kidlab o'tish lozim. O'qituvchi o'quvchilar ruhiyatida mavzuga katta qiziqish uyg'ota olishi zarur;

— uchinchidan, jamiyatda huquqiy talablarning mavjudligi va mazmun-mohiyati to'g'risidagi umumiy tasavvurdan kelib chiqqan holda, yuqori sinflarda o'quvchilar ongida bilimlar tizimini, hukumat va qonun chiqaruvchi organlar, huquq institutlari, huquqiy me'yorlarning rivojlanish asoslari, qonuniyatlari, shuningdek, huquq va majburiyatga oid qarorlar hamda ularning bajarilishi xususida ma'lumotlar berib borilishi maqsadga muvofiqdir;

— to'rtinchidan, huquqiy tarbiya jarayonida ba'zi bir qonunlar matnlarini o'qib berish, o'quvchilarga me'yoriy qonunlarning muhim moddalarini yozib olishga imkoniyat va vaqt berish joiz;

— beshinchidan, dars o'tish jarayonida o'quvchilarga davlat va huquq to'g'risida umumiy tushuncha berish, shuningdek, huquqiy yo'nalishlar (yo'l-yo'riqlar)ga alohida to'xtalib o'tish lozim;

— oltinchidan, o'qituvchining ish quroli sifatida unda davriy bosma materiallar, Oliy Majlis sessiyasi hujjatlari, farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari hamda huquqiy-me'yoriy hujjatlar bo'lishi kerak.

O'qituvchi o'qitish jarayonida huquqiy tarbiya masalalarini hal qilishda o'quvchining yoshiga qarab (maktab, litsey, kollej, oliygoh va hokazo) huquqiy tarbiyaning shakl va uslublarini chuqurlashtirib borgani durust. O'qituvchining bor sa'y-harakati o'quvchi qalbida o'z xatti-harakatiga nisbatan chuqur mas'uliyat hissini uyg'otishdan iboratdir. Huquqiy fanlarni o'rganish jarayoni uchta asosiy elementdan tashkil topadi:

- a) o'qituvchi faoliyati;
- b) o'quvchilar sa'y-harakati;
- d) ta'lim mazmun-mohiyati.

Xususan, buni shunday izohlash mumkin. Ushbu faoliyat huquqiy tarbiyaning maqsadlariga yo'naltirilishi (bo'ysundirilishi) va ularning bilim olish jarayonida o'quvchilar yutuqlari natijalarida namoyon bo'lishidir. Shu tarzda huquqiy bilimlar tizimi (tizimlar) qay tarzda singdirilgani aniqlanadi hamda tinglovchilarda huquqiy qarashlar va axloqiy e'tiqod mavzusi shakllantiriladi.

Binobarin, o'qitish jarayonida barcha pedogogik uslublardan foydalaniladi:

- tashviiy tushuntirishlar;
- axborot andazalari;
- samarali manbaning muammoli bayonnomasi tadqiqoti.

Huquqiy tarbiyaning sinfdan va maktabdan tashqari faoliyati quyidagilardan iborat: ommaviy, guruhiy va yakka tartibdagi faoliyat. Bunga kino va teleko'rsatuvlarni birgalikda ko'rish hamda shu asnoda bahsli muloqotlar o'tkazish; ekskursiyalar, kutubxonalar, konferensiyalar, huquqiy-axloqiy mavzudagi suhbatlar, ommaviy axborot vositalarini o'qish, o'yinlar, insinerovkalarni amalga oshirishda maxsus ish rejasi tuzib olish mumkin. Rejada quyidagilarni aks ettirish maqsadga muvofiqdir:

Birinchidan, huquqiy tarbiya vazifalariga javob beruvchi sinfdan va maktabdan tashqari ishlar shakli.

Ikkinchidan, tinglovchilarning qiziqishlarini inobatga olish.

Uchinchidan, o'zlashtirish va har bir tadbir saviyasini yuksaltirish va bunday ibratli tadbirlarning davom ettirilishiga e'tiborni qaratish.

To'rtinchidan, rejaning asosiyiligini ta'minlash, bolalar yosh xususiyatlarini nazarda tutib, har bir ishni shunga moslashtirish.

SINF DAN VA MAKTABDAN TASHQARI ISHLAR JARAYONIDA HUQUQIY TARBIYA

Huquqiy tarbiyaning sinfdan va maktabdan tashqari ishlarining asosiy ko'rinishlaridan biri — bu huquqiy bilim berishga yo'naltirilgan to'garaklardir. To'garak mashg'ulotlarini reja asosida tanlash lozim. Mazkur mashg'ulotlar qatnashuvchilarda huquqiy ong rivojlanishiga, bilimga chanqoq yoshlarni qiziqishlariga ko'ra kasbiy yo'naltirishga yordam beradi.

Xususan, uni tashkil etishda quyidagi jihatlariga e'tibor qaratish lozim. Jumladan, bibliograflarni tuzish, ilmiy tekshirish ishlari, tashkiliy-ommaviy tadbirlar, savol-javob kechalari, ekskursiyalar, uchrashuv, muloqotlar va boshqalar.

Rolli o'yinlar huquqiy tarbiyada shaxs evolutsiyon jihatiga ta'sir ko'rsatadi. Bu holat shaxsda (bilim olish jarayonida)

muomala madaniyatini shakllantiradi. Rolli o'yinlarni boshqa huquqiy tarbiya vositalaridan afzalligi shundaki, u ishtirokchilarda emotsional his-tuyg'u uyg'otadi.

Shuningdek, konferensiyalar, bahslar ham huquqiy tarbiya jarayoni vositalaridan hisoblanadi. Masalan, konferensiya davomida uch, to'rt o'quvchilarning ilmiy salohiyatlari bo'yicha qilgan ma'ruzalari tinglanadi. Bahslar esa qatnashchilardan o'z qarash va fikrlari orqali voqelikka munosabati, u yoki bu holatlarni mustaqil baholash qobiliyatini aks ettiradi.

Maktab, oila, jamoatchilikning hamjihatligini to'g'ri yo'lga qo'yish huquqiy tarbiyada yaxshi samara beradi. Bunda pedagog-tarbiyachi ota-onalar majlislarida ma'ruzalar bilan chiqishi, „Inson va qonun“ to'garagi ishlarida yordam berishi, huquqni himoya qilish idoralari xodimlari bilan uchrashuvlar o'tkazishi, film namoyishlarini tashkil etish, teatrlarga borish, sud majlislarida qatnashish, tarbiyaga noloyiq ota-onalar bilan ishlash kabilar yaxshi natija beradi. Jamoatchilik bilan hamkorlikni tashkil qilishda o'qituvchi quyidagi vazifalarni bajarishi mumkin: qo'shma ish rejasini tuzish, jamoatchilik va tashkilot imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda amaliy tadbirlarni tashkil qilish.

Mikrotuman va mahallalarda tarbiyaviy ishlarning tashkiliy qismi — bu huquqiy tarbiyadir. Uni tashkil qilishda huquqni himoya qiluvchi organlar, mahalla qo'mitalari xodimlari bilan bir qatorda maktab o'qituvchilari faol qatnashadilar. Bu yerda jamoatchilik asosida huquqiy tarbiyadagi imkoniyatlar aniqlanadi va ularga binoan mikrotumanning tarbiyaviy-huquqiy pasporti tuziladi.

Pasportda, shuningdek, mikrotumanning manba bazasi ko'rsatib o'tiladi: madaniyat uylari, klublar, choyxonalar, kutubxonalar, maktablardan tashqari tashkilotlar, sport va o'yin xonalari va h. k.

Pasportni tuzishda asosiy vazifalardan biri — tarbiyachi kuchlarini ko'rsatib o'tish, ular: o'qituvchilar, deputatlar, hokimiyat va boshqa yuqori organlar, prokuratura, faol ota-onalar, nafaqaxo'rlar va h. k.

Huquqiy tarbiyada o'tmish mutafakkirlarining davlat huquqiy g'oyalari haqidagi fikrlari muhim o'ringa ega. Ushbu

g'oyalarni huquqiy tarbiyada bir nechta yo'nalishlarda qo'llash mumkin:

1. Ushbu g'oyalarni dars mundarijasiga, seminarlar, davlat va huquq asoslarini o'rganuvchi fakultativ mashg'ulotlar, huquqiy to'garaklar, ma'ruzalar, suhbatlar, konferensiyalar, olimpiadalarga uzviy holda kiritish.

2. Yaqqol o'qitish vositalari — o'quv-kino, plakatlar, radiotarmoqlar, huquqshunos va hukumat vakillari bilan uchrashuvlar orqali ushbu g'oyalarni keng ravishda tashviqot qilish.

3. Ilmiy to'garak va klub ishlari jarayonida fakultativ asosida mutafakkirlarning davlat huquqiy g'oyalarini o'rganish.

Qatnashchilarining davlat hukumati haqidagi bilimlarini shakllantirishda Forobiyning davlatning faoliyati uning yaxshi boshqaruviga bog'liq ekanligi asos sifatida xizmat qilishi mumkin. Uning fikriga ko'ra, davlat rahbari kamolotga yetgan, ko'pni ko'rgan, axloqli va aqlli, mukammal, yaxshi xotirali, notiq, haqiqatgo'y va adolatli, mehrlil, halol, qat'iy, subutli inson bo'lishi kerak. Ma'rifatli rahbar borasidagi g'oyalar Beruniy tomonidan ham qo'llab-quvvatlanib, uning fikriga ko'ra ham davlat boshqaruvida xolis aqli bilan ajralib turuvchi inson turishi kerak. Alisher Navoiyning asarlari hukmdorga qarata „O'zingga tilamaydiganingni xalqqa ham tilama“ yoki „Xalqni qiynama: aks holda o'z nomingni bulg'aysan“ kabi ibratli gaplari alohida e'tiborga loyiq. Shoh buloqqa o'xshaydi, qolganlar esa buloqdan suv tortuvchi anhorlar. Agar buloqda suv shirin bo'lsa, anhorlardagi suv ham ochiqdir... Demak, shoh adolatli va yaxshi ma'naviy sifatlarga ega bo'lishi, qolganlar esa uning orqasidan borishlari lozim, deb yozadi Ahmad Donish. Amir Temur davlatni tashkillashda hukmdorga davlatni o'zi boshqarganidek boshqarishni maslahat bergan. O'zining mashhur „Tuzuklar“ida „Men davlatni mo'minlik, insonparvarlik, sabr bilan boshqardim...“, „Yaxshilikni yomonlikka qil, shunda kim senga g'arazli munosabatda bo'lgan bo'lsa, sening do'stingga, himoyachingga aylanadi“ deb yozadi. Ibn Sino aniq munosabatlarga aniq rioya qilishlari uchun o'rnatilgan adolat va qonun me'yorlarini amalga oshirish uchun dono qonun chiqaruvchi inson kerak deb hisoblaydi.

Huquqiy tarbiya ishlarini o'tkazishda vositalar muhim o'rin tutadi. Ular aniq va mavhum yaqqolliklarga bo'linadi. Birinchisiga fotosuratlar, haqiqatga yaqin real obyektlar rasmlari kiradi. Ikkinchisiga esa sxemalar, diagrammalar, jadvallar, multiplikatsiyalar va hokazolar kiradi. Ular, o'z navbatida, vizual, adivizual va audiolarga bo'linadi. Vizuallarga rasmlar, jadvallar, xaritalar, diafilmlar va diapozitivlar kiradi. Adivizuallarga kino, audiolarga esa gramplastinkalar, magnitofon yozuvlari, radio dasturlar va hokazolar kiradi.

Savol va topshiriqlar

1. Huquqiy tarbiya nima?
2. Huquqiy tarbiyaning maqsad va vazifalarini ochib bering.
3. Nima uchun yoshlar huquqiy savodxon bo'lishi kerak?
4. „Huquqshunoslik“, „Inson huquqlari“, „Huquqiy tarbiya uslubiyati“ mazmunini ochib bering.
5. Huquqiy tarbiyani amalga oshirish imkoniyatlarini tavsiflang.

XXXII BOB. EKOLOGIK TARBIYA

EKOLOGIYA VA UNING TABIIY QONUNIYATLARI HAQIDA

Bugungi kunda insoniyatni xavf ostida qoldirayotgan hodisalardan biri ekologik vaziyat hisoblanadi. Jamiyatning atrof-muhit bilan o'zaro buzilgan aloqasi keng jamoatchilik o'rtasida katta tashvish uyg'otmoqda. Insonning tabiiy boyliklardan haddan tashqari ortiq foydalanishi oqibatida sayyoramizning qiyofasi o'zgarib bormoqda. Yashil o'rmonlar siyraklashib, o'simlik va hayvonot turlari kamaymoqda, foydali qazilmalar tugab bormoqda. Suv havzalari va atmosfera havosining ifloslanishi, chiqindi moddalarning ortib borishi natijasida aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash, elektr energiya va chuchuk suv muammolari borgan sari murakkablashmoqda. Oqibatda, million-million yillar davomida turg'un bo'lgan tabiiy holatga putur yetmoqda.

Tabiatning ekologik barqarorligi, turg'unligi va uning tabiiy qonunlarning buzilishiga insonda ekologik bilimlarning yetishmasligi, tabiatning kelajakdagi ekologik holati qanday bo'lishini oldindan ko'ra bilmasligi sabab bo'lmoqda.

Ekologik bilim — bu tirik tabiatning tuzilishi, rivojlanishi, o'zgarishi, yer yuzidagi tirik jonzotlarning holati, ularning birlari va atrof-muhit o'rtasida bo'lib turadigan munosabatlarni, tabiiy boyliklarning son va sifatini, hajmini, xillarini hamda ularni saqlash va tejankorlik bilan foydalanish yo'llarini o'zlashtirishdan iboratdir.

Inson tabiatga, o'zini o'rab olgan muhitga nisbatan o'z munosabatini o'zgartirishi, tabiat qonunlarini bilishi, o'rganishi va ular asosida o'z hayotini rivojlantirishi shart. Tabiat qonunlariga mos keladigan hayot yo'llarini ishlab chiqish kerak. Aks holda inson va jamiyat katta tabiiy ofatlarning kelib chiqishiga sababchi bo'ladi va shu ofatlardan halok bo'ladi.

Bir necha million yillar davomida bunyod bo'lgan koinotning tabiiy ko'rinishi keyingi 10 — 15 yil ichida juda og'ir holatga tushdi. Havo buzildi, ifloslandi. Jumladan, tuproq zaharli moddalar bois „jarohatlandi“, suvlar turli moddalar bilan ifloslandi va hokazo. Bu holatlar inson salomatligiga salbiy ta'sir qila boshladi.

Hozirgi kunning eng dolzarb muammolaridan biri fan-texnika yutuqlari asosida aholining turli tabaqalari orasida ekologik ta'lim-tarbiya va madaniyatga oid bilimlarni oshirish yo'li bilan tabiat muhofazasini tezlashtirishning turli chora-tadbirlarini ishlab chiqish hisoblanadi.

Ekologik ta'lim va tarbiyaning tub ma'nosi — tabiat va jamiyat o'rtasidagi doimiy birlik va ularni bir-birlariga bog'lovchi tabiiy hamda ijtimoiy qonunlarni o'rganish, hayotga tatbiq qilishdan iboratdir.

Ekologik ta'lim va tarbiya — bu insonni tabiatga qadam qo'ygan vaqtdan boshlab, butun hayoti davomida tabiatdan ongli ravishda foydalanishga, psixologik, axloq-odob yuzasidan xalqimizning tabiatga hurmat va e'tibor bilan qaraydigan urf-odatlarini, udumlarini tarbiyalash, tabiiy boyliklarni ko'paytirish, bog'-rog'lar, gulzorlar tashkil qilishga undashdan, uning qalbida yaxshi xislatlar uyg'otishdan iboratdir.

Insonni o'rab turgan tabiiy muhit va uning boyliklarini biladigan, undan tejamkorlik bilan foydalanadigan, saqlaydigan, tabiat boyligiga, go'zalligiga go'zallik qo'shadigan, ijtimoiy va tabiiy qonunlarni biladigan bilimdon shaxsni yetishtirish — bu ekologik tarbiya maqsadi.

Tabiatga nisbatan hurmat va e'tibor bilan qaraydigan insonlar, uning har bir qarich yerida bo'layotgan ijobiy va salbiy o'zgarishlarni sezadi, kuzatadi, tabiatga yordamga boradi, ya'ni yiqilgan butani tiklaydi, kasal hayvonni tuzatadi, davolaydi, iflos suvni tozalashga harakat qiladi, yong'inni o'chiradi va hokazo.

Hozirgi kunda jamiyat ichidagi, jamiyat bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlar keskinlashib borayotgan bir davrda, xo'jalikning turli sohalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, atrof-muhit muhofazasi va tabiiy boyliklardan tejamkorlik bilan foydalanishga oid chuqur bilimli, ekologik ma'lumotli yoshlarni tarbiyalash vaqti keldi.

TABIATGA MUNOSABAT ODOBI

Inson onadan tug'ilib, dunyoga kelgan chog'idanoq, tabiat ehsonidan bahramand bo'ladi. Ilk bor havodan to'yib nafas oladi. Odamzod o'sib-unishi uchun oziq-ovqat, suv, quyosh harorati juda zarur bo'lib, u bularning hammasini tabiatdan oladi. Insonni ona tug'ib tarbiyalasa, tabiat — voyaga yetkazadi. Shuning uchun uni „Ona-tabiat“ deb atashadi. Odamzodning sog'lom bo'lishi uni o'rab olgan atrof-muhitga, tabiatga bog'liq. Tabiat musaffo bo'lsa, odam ham sog'lom, baquvvat bo'ladi.

Odam har nafas olganda uning o'pkasiga yarim litrgacha havo kiradi. Odam bir minutda 16 — 18 marta nafas oladi yoki tanaga 8 — 9 litr havo kiradi. Bu miqdor bir kecha-kunduzda 11 ming litrdan ortadi. Demak, havo inson tanasi uchun eng muhim va zarur tabiat in'omidir. Havoga muntazam ravishda aralashib turadigan iflos chang o'pkada gaz almashuviga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu insonning sog'ligini bora-bora izdan chiqarib, turli-tuman xastaliklarni vujudga keltiradi.

Yer yuzidagi barcha odamlar, barcha jonivorlar nafas olish bilan kislorodni yutib, karbonat angidrid (is gazi) chiqaradi. Bundan tashqari, turli jarayonlarda, masalan, ko'mir yonganda, avtotransport ishlaganda uning dvigatelidagi yonish jarayoni orqali havoga karbonat angidrid va boshqa zaharli gazlar chiqib turadi. Havoning bunday ifloslanishi, uning tarkibida karbonat angidridning ko'payishi inson salomatligiga jiddiy xavf tug'diradi.

Tabiat shanday odil mo'jizaki, atrof-muhitni muvozanatga keltiradi. Chunonchi, chiqarilgan karbonat angidridni o'simliklar yutib, uni kislorodga aylantiradi. Demak, o'simliklar dunyosi, ramziy ma'noda aytganda, havoni chang va karbonat angidriddan tozalab beruvchi bebaho vositadir. Bundan inson o'z atrofini o'rab turgan tabiatni, uning o'simliklar dunyosini ko'z qorachig'iday asrabgina qolmay, uni boyitishi, qo'ldan kelganicha ko'proq daraxt ekishi, ko'kalamzorlashtirishga intilishi zarur degan xulosa kelib chiqadi. Shuning uchun ota-bobolarimiz daraxt ekish, bog'-rog' yaratishni savobli ish deb bilishgan. Bir tup mevali daraxt ekan kishining ikki dunyosi obod bo'ladi, deb bejiz aytishmagan.

Muhammad alayhissalom hadislarida bu ishning savobi xususida quyidagilar aytilgan: „Ekmoq niyatida qo'lingizda ko'chat turgan paytda, bexosdan qiyomat qoyim bo'lib qolishi aniq bo'lganda ham, ulgursangiz, uni ekib qo'ying“.

Inson ehtiyoji uchun zarur bo'lgan suv, oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak ham tabiatdan olinadi, hattoki insonning xastalikdan qutulishi, salomatligini tiklash uchun zarur bo'lgan dori-darmonlar ham ona tabiatda yetishgan mevalar, turli giyohlar va ziravorlardan tayyorlanadi. Inson tanasida birorta ortiqcha a'zo bo'lmaganiday, tabiatda ham ortiqcha yaratilgan birorta narsa yo'q. Ularning hammasi hayot uchun zarur.

Keyingi yillarda esa ularga nisbatan shafqatsizlarcha munosabatda bo'lindi. Tabiiy daryolarni bo'g'ib, yo'lini to'sib, sun'iy dengizlar

yaratish, cho'llarni o'zlashtirish bilan shug'ullanildi. Bu „yutuqlar“ tufayli tabiat qonunlari hamda uning murakkab va nozik muvozanati buzildi. Biroq odamlar buning turli-tuman ofatlar keltirib chiqarishi mumkinligini hisobga olmadi. Natijada o't-o'lanli yaylovlar, yam-yashil maysazorlar payhon qilinib, yangi yerlar o'zlashtirildi. Ekinlarga qiron keltiradigan hasharotlarni yeb bitiradigan qushlarning bir qismi yo'qolib ketdi. Bu osmondan va yerdan sepiladigan og'ular kasofatidir.

Yer yuzi ekologiyasi ham keskin buzilmoqda. „Tabiatni yengamiz“, „Tabiatdan in'om-ehson kutib o'tirmay, uni jilovlaymiz“, degan noo'rin shiorlar, daraxtlarning kesib yuborilishi, qush va hayvonlarning shavqatsizlik bilan ovlab, yo'q qilinishi tabiat muvozanati qonunlarining buzilishiga sabab bo'ldi va bo'lmoqda.

Dengiz va daryolarga, okeanlarga neft qoldiqlari oqizilib, yer yuzidagi suv ekologiyasi tubdan izdan chiqarilmoqda. Inson uchun quyosh nuri, toza havo, toza suv naqadar zarur bo'lsa, ona zamin ham shunday zarur, uni asrab-avaylash insonning o'z qo'lidadir.

Abu Ali ibn Sino: „Dunyoda chang va tutun bo'lmaganida, odamzod ming yil umr ko'rishini mumkin edi“, — degan edi.

Atrof-muhitning tozaligini ta'minlash o'zimizga bog'liq. Tog'lardan keladigan suv tiniq, sof bo'ladi, lekin ba'zi kimsalarning o'ylamay-netmay oqavalarni, axlatlarni tashlashlari natijasida suvlarimiz ifloslanadi. Ta'til kunlari bolalar shu iflos suvlarda cho'miladilar va turli kasalliklarga chalinadilar.

Biz katta-yu yosh toza havodan bahramand bo'lishlari uchun shahrimizga ko'chat ekib ko'kalamzorlashtirsak, uning ozodaligini saqlasak, o'zimizning sog'ligimizni saqlagan bo'lamiz.

Bahor faslida ko'chat ekish oyligi o'tkaziladi. „Bog'ni boqsang bog' bo'ladi“ degan xalq maqoli bejiz aytilmagan. Shunday ekan, nihollarni yaxshi niyat bilan ekish, parvarishlash, gullar ekib, o'stirish har bir o'quvchi va kattalarning insoniy burchidir.

O'zbek xalqi qadriyatlari orasida tabiatni saqlash, qadriga yetish, chiroyiga chiroy, ko'rkiga ko'rk qo'shish odatlari bor.

Inson tabiatdagi har bir giyoh, o't-alaf, dov-daraxt, parranda-darrandalarni hamda nimayiki kerakli bor narsani zarur deb biladi.

Ota-bobolarimiz zilol suvni, buloqlarni, so'lim daraxtzorlarni, qoya-g'orlarni, xosiyatli o't-o'lanlarni, gul-giyohlarni asrashga, niyati nopok kishilardan saqlashga, toptamaslikka, oyoqosti qilmaslikka alohida e'tibor berib kelganlar.

Xalq nopok kishilar haqida shunday iboralar qoʻllagan: „*Daraxt koʻr qilgur*“, „*Moling sutdan qolsin*“, „*Parranda ursin*“ (qargʻish). „*Daraxtga koʻz olaytirma, yomon boʻladi*“, „*Suvga tupurma, gunoh boʻladi*“ kabi naqlar ham bekorga aytilmagan.

Avvalo har bir inson yer yuzidagi oʻsimliklarni koʻpaytirishga hissa qoʻshishi, kamaytirishdan oʻzini tiyishi lozim. Oʻsimliklarni koʻpaytirishning birdan-bir yoʻli — mevali va manzarali daraxtlarni iloji boricha koʻproq ekishdir. Ularni parvarish qilish, bogʻ-rogʻlar yaratish har bir inson uchun xayrli ish boʻlishi bilan birga, savobli ish hamdir. Bunga har kim oʻzi amal qilishi, oʻzgalarni ham undashi, bu xayrli ishni oʻzidan kichik yoshdagilarga oʻrgatishi darkor. Mevali daraxtlarning shox-shabbalarini sindirmaslik, mevazorlar orasida mol boqmaslik kabi umumiy talablarga odatlanib borish kerak. Tashlandiq va qarovsiz boʻlgan yerlarga, ariq va koʻchalarning boʻyiga, albatta, daraxt koʻchatlari oʻtqazilishi lozim.

Xalqimiz bogʻ yaratgan odamlarni hech qachon esidan chiqarmaydi. Goʻzal bogʻlar yaratish, yurtni gullarga burkash qadimdan eng yaxshi odatlarimizdan biri boʻlib kelgan.

Yaqin va Oʻrta Sharq xalqlarining qimmatli va nodir yozma yodgorliklaridan biri Sharafiddin Ali Yazdiyning „Zafarnoma“ asarida Amir Temurning davlat faoliyati va harbiy yurishlari bayon qilinishi bilan bir qatorda, XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Oʻrta Osiyodagi madaniy hayotga doir bir qancha noyob maʼlumotlar ham keltirilgan. Unda xalqimiz qadimdan bogʻ-rogʻlar yaratishga alohida did bilan qaraganlari tilga olingan.

Ajdodlarimizning yuksak did va nafosat bilan yaratgan bogʻ-rogʻlari, ulkan qurilishlari hozirgi kunda ham Samarqand-u Buxoroni, Koʻhna Urganch, Xivani bezab, yer yuziga zeb berib turibdi. Bu nodir obidalar bobokalonlarimiz el-yurt obodonchiligiga alohida eʼtibor qilganliklaridan dalolat beradi. Oʻsha davrlarda ham ota-bobolarimiz bogʻ-rogʻlar yaratib, el dasturxonini noz-neʼmatlar bilan toʻldirganlar. „Zafarnoma“ da Sohibqiron Amir Temur tomonidan barpo etilgan „Bogʻi shamol“, „Bogʻi dilkusho“, Shahrizabz qoʻrgʻoni va Oqsaroy, Shayx Ahmad Yassaviy maqbarasi, Taxti qoracha qasrining qurilishlari, Samarqandda bunyod etilgan Jome masjidlari haqida batafsil hikoya qilinadi.

Bunday misollarni keltirishimizdan maqsad oʻtmish ajdodlarimizdan bizgacha urf-odat boʻlib yetib kelgan obodonchilik ishlari-

dan hozirgi yoshlarni xabardor etish, ularni ana shu ezgu ishlar misolida tarbiyalashdir. Ular ham Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo kabi el farovonligi, yurt obodligi uchun kurashuvchi zabardast o‘g‘il-qizlar, oliyhimmat inson, tabiatga mehr-muhabbatli kishilar bo‘lib yetishsinlar.

Har yili birinchi sinfga kelgan o‘quvchilar erta bahorda maktab bog‘iga ko‘chat o‘tqazishni bayram qilishadi. Bunda butun maktab jamoasi qatnashadi. Birinchi sinf o‘quvchilari o‘tqazgan daraxtlarning beliga shu o‘quvchining ismi-sharifi, daraxtning nomi yozilgan taxtacha osib qo‘yiladi. Maktabni tamomlash oldidan bitiruvchi sinf o‘quvchilari o‘zlari ekkan daraxtni tantanali kunda birinchi sinf o‘quvchilariga topshiradilar.

Maktab rahbarlari, pedagoglar jamoalari ishni ahillik bilan tashkil etib, yuqorida aytilganlarni amalga oshirsalar, ona-tabiatga oqilona munosabatda bo‘lish, uni muhofaza qilish odobini bolalarga o‘rgatsalar, tevarak-atrof yashil libos kiyib, havo soflanadi. Bu esa inson salomatligiga, atrof-muhit sofligiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

HAYVONOT OLAMIGA MUNOSABAT

Hayvonot dunyosi — insonning eng qadimiy hamrohidir. Otabobolarimiz o‘z farzandlarini tabiatga mehr-muhabbat ruhida tarbiya qilganlar. Beziyon bo‘lgan oddiy qurt-qumursqani ham o‘ldirish gunoh deb ularni qulog‘iga quyganlar. „Til-zaboni yo‘q jonivorga ozor berma, gunoh bo‘ladi“, „Sigir — oilaning bozori“, „Tovuq — yetti xazinaning biri“, „Qo‘y bor uyda baraka bor“ singari hikmatli naqlar to‘qilgan.

Deyarli barcha o‘zbek xonadonlari qo‘y-echkisiz, sigirsiz, tovuqsiz, qishloqlarda yana ish hayvonlarisiz yashay olmaydi. Hayvon va parrandalar bilan odamlar o‘rtasidagi munosabat va muhabbat haqida ko‘p ertaklar yaratilgan. Hamid Olimjonning mashhur dostonidagi Semurg‘ qush timsolini yaxshi bilamiz.

Semurg‘ qaysi ertak yoki dostonida bo‘lmasin insonga yordam berib, uning uzog‘ini yaqin, og‘irini yengil qilgan, odamzodning eng yaqin do‘sti sifatida talqin etilgan.

Kishilarning chorva hayvonlariga munosabati haqida Muhammad alayhissalomning hadislarida aytilishicha, „Qo‘y barakadir, tuya azizdir, otning yollariga qiyomat kunigacha yaxshilik bog‘lab qo‘yilgandir. Ular hamrohlaringiz, birodarlaringizdir. Ularga

yaxshilik qilinglar. Agar ularni qiyinchilikda ko‘rsangiz, yordamlashib yuboringlar“.

Ha, musulmon olamining buyuk rahnamosi Muhammad payg‘ambarimiz hatto mushukka ham ozor bermagan ekanlar. Ular tabiatning nozik va misqol tarozi bilan tenglashtirilgan muvozanatini buzib qo‘yishdan ehtiyot bo‘lish uchun yuqoridagi talablarni qo‘yganlar.

Agar tabiat asrab-avaylanmasa, unga noo‘rin munosabatda bo‘linsa, oxirida bir falokat kelib, tabiat insonni jazolashini yaxshi tushunganlar. Ayni chog‘da payg‘ambarimiz shu tabiatni, uning ajralmas bo‘lagi bo‘lmish hayvonot olamini qadrlashga, e‘zozlashga, parvarishlashga, ko‘z qorachig‘idek saqlashga da‘vat etganlar.

Bizda chorva mollarini bo‘rilardan asrash maqsadida bo‘ri otgan ovchilarga mukofotlar berilar edi. Oqibatda bo‘rilar kamayib ketdi. Ammo bog‘ va o‘rmonlarda yashovchi hayvonlar o‘rtasida yuqumli kasalliklar ko‘paydi. Chunki bo‘ri va boshqa yirtqich hayvonlar o‘lja izlaganda asosan kasallikka chalingan, yaxshi yugura olmaydigan hayvonlarni tutib yeydilar. Natijada hayvonlar orasida yuqumli kasalliklar tarqalishiga barham berib turilardi. Bu jihatdan bo‘rilar „o‘rmon sanitari“ vazifasini bajarib turar edi. Bugungi kunda bo‘ri otish taqiqlab qo‘yilgan.

Demak, tabiatda biror jonzotning qirilib ketishiga yo‘l qo‘yilsa, shunga bog‘liq bo‘lgan muvozanat buzilib, xavfli vaziyat vujudga keladi. Mana shu nozik haqiqat avvaldan ma‘lum bo‘lganligi uchun islom dinida tabiatni muhofaza qilish nuqtayi nazaridan jonzotlarni besabab o‘ldirishga yo‘l qo‘yilmagan. Bu talablar, bir tomondan, insonni tabiatni muhofaza qilishga o‘rgatsa, ikkinchidan, uning qalbi muloyim, rahmdil, pok bo‘lib tarbiyalanishiga sabab bo‘ladi.

Shahar va qishloqlardagi ayrim oromgohlarda suv bo‘yida turgan ohu, qo‘nib turgan burgut, lochin siymolarini ko‘rasiz. Samarqanddagi Sherdor madrasasining oldida, Toshkentdan Farg‘onagacha olib boruvchi dovon orqali o‘tadigan yo‘lning baland nuqtasida sher haykali o‘rnatilgan. Bularning barchasi odamzodning hayvonot olamiga mehr-muhabbati, unga bo‘lgan oqilona munosabatining ramziy belgisidir. Hayvonot olamiga, barcha jonivorlarga mehr-shavqatli bo‘lish savobdir.

SHARQ ALLOMALARINING TABIAT VA EKOLOGIYA HAQIDAGI FIKRLARI

O'rta asrlarda yashab ijod etgan Sharq allomalaridan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va boshqalar tabiat fanlarining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Ular hali ekologiya fani dunyoga kelmagan davrda tabiat va undagi muvozanat, o'simliklar va hayvonot dunyosi, tabiatni e'zozlash haqida qimmatli fikrlar aytganlar.

Buyuk alloma *Muhammad al-Xorazmiy* (782—847) risolalaridan birida bunday deb yozadi: „Bilingki, dunyoning ko'zlari yoshlansa, uning boshiga g'am, kulfat tushgan bo'ladi. Odamlar, daryodan mehringizni darig' tutmanglar!“, „Dunyoning yoshli ko'zlari“ deganda Muhammad al-Xorazmiy nimalarni ko'zda tutgan ekan?

Ehtimol, u daryo suvining ortiqcha isrof bo'lishini nazarda tutgandir? U, eng avvalo, daryo bilan odamlarning bir-birini tushunishlari va til topishishlari, o'zaro mehr-muhabbatli bo'lishlarini nazarda tutgan.

847- yilda Muhammad al-Xorazmiy „Surat al-ard“ („Yerning surati“) degan asarini yozdi. Unda dunyo okeanlari, quruqlikdagi qit'alar, qutblar, ekvator, gullar, tog'lar, daryo va dengizlar, ko'llar, o'rmonlar va ulardagi o'simliklar, hayvonot dunyosi, shuningdek, boshqa tabiiy resurslar — Yerning asosiy boyliklari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu risolada matematika, geologiya, astronomiya, etnografiya, tibbiyot, shuningdek, dunyo xalqlarining tarixiy-huquqiy bilimlari umumlashtirilgan.

Abu Nasr Forobiy (870 — 950) tabiatshunoslikning turli tarmoqlari bilan shug'ullangan bo'lib, „Kalom fi-l xiyz va-l miqdor“ („Hajm va miqdor haqida so'z“), „Kitob al-mabodi al-insaniya“ („Insoniyatning boshlanishi haqida kitob“), „Kalom fi a'zo al-hayvon“ („Hayvon a'zolari haqida so'z“) nomli asarlari bunga dalil bo'la oladi.

Forobiy o'zining „Kitob fi ixso al-ulum va at-ta'rif“ asarida zamonasidagi ilmlarni har tomonlama o'rganib, ularni ma'lum tizimga solib, turkumlarga ajratdi, har bir ilm tarmog'iga ta'rif berishga harakat qildi, tabiatshunoslik ilmiga katta e'tibor berdi.

Tabiatshunoslikka oid „Inson a'zolari tuzilishi haqida risola“, „Hayvon a'zolari haqida so'z“ kabi asarlarida odam va hayvonlar ayrim a'zolarining tuzilishi, xususiyatlari va vazifalari haqida, ularning o'xshashligi va farqlari keltirilishi bilan birga, asosiy

anatomik-fiziologik tushunchalar berilgan. Ularning ruhiy holatlaridagi xususiyatlari haqida ham to‘xtab o‘tilgan. Odam tanasining tuzilishi va vazifalari haqida so‘z yuritilganda ularning o‘zaro bog‘liqligi va yaxlitligi, ulardagi o‘zgarishlar, ya’ni kasalliklar birinchi navbatda ovqatlanish tartibining buzilishi oqibatida kelib chiqadi, deb tushuntiriladi. Kasallikning oldini olish, sog‘lomlashtirish va boshqa chora-tadbirlarni qo‘llash lozim ekanligi haqida ma’lumotlar keltiriladi.

Forobiy tabiiy va inson qo‘li bilan yaratiladigan sun’iy narsalarni ajratgan. U tabiiy narsalar tabiat tomonidan yaratilgan, degan xulosaga keladi. Inson omilining ta’siri katta ekanligini, tabiiy va sun’iy tanlash hamda tabiatga ko‘rsatiladigan boshqa ta’sirlarni atroflicha baholagan.

Abu Rayhon Beruniy (973—1048) koinotdagi hodisalarni taraqqiyot qonunlari bilan, narsa va hodisalarning o‘zaro ta’siri bilan tushuntirishga urinadi. Beruniy tabiatshunos sifatida tabiat haqida quyidagicha fikr yuritadi: „Ekin va nasl qoldirish bilan dunyo to‘lib boraveradi“.

Beruniy asarlarida o‘simlik va hayvonlarning biologik xususiyatlari, ularning tarqalishi va xo‘jalikdagi ahamiyati haqida ma’lumotlar topish mumkin. Beruniyning ilmiy qarashlari, asosan, „Saydana“, „Mineralogiya“, „Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar“ kabi asarlarida uchraydi. Olim „Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar“ asarida Eronning turli tropik o‘simliklari va hayvonlarining tashqi muhit bilan aloqasi, ularning xulq-atvori yil fasllarining almashinuvi bilan bog‘liq ravishda o‘zgarishini misollar bilan tushuntirgan.

Jumladan, asarda qish qattiq, sovuq kelsa, qushlarning tog‘dan tekisliklarga tushishi, chumolilarning o‘z uyasiga bekinib olishi va hokazolar ifoda etiladi.

Beruniy tirik organizmlarning hayoti Yer tarixi bilan bog‘liq bo‘lishi kerak deb hisoblaydi. Qumni kovlab, uning orasidan chig‘anoqni topish mumkin, deydi alloma. Buning sababi shuki, bu qumlar qachonlardir okean tubi bo‘lgan, deb xulosa qiladi u.

Beruniy „Saydana“ degan asarida 1116 turdagi dori-darmonlarni tavsiflagan. Ularning 750 tasi turli o‘simliklardan, 101 tasi hayvonlardan, 107 tasi esa minerallardan olinadi. Har bir o‘simlik, hayvon va minerallarning xossalari, tarqalishi va boshqa xususiyatlari keltirilgan.

Beruniyning o‘zi yoshlik davrlaridan boshlab tabiat shaydosi bo‘lgan. Buning isboti uchun „Saydana“ kitobidagi ma’lumotni keltirish mumkin. Jumladan, olim Rumdan kelgan kishiga o‘simlikning meva va urug‘larini ko‘rsatib, uning nomini so‘rab va yozib olganligini hikoya qiladi.

Beruniyning „Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar“ va „Hindiston“ degan asarlarida o‘simlik va hayvonlarning tuzilishi hamda ularning tashqi muhit bilan o‘zaro aloqasi haqida ham qiziqarli ma’lumotlar keltiriladi.

Abu Ali ibn Sino (980 — 1037) jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga buyuk hissa qo‘shgan olimlardan biridir. Yirik qomusiy olim sifatida u o‘z davri ilm-fanining deyarli barcha sohalarini shug‘ullangan. Turli yozma manbalarda uning 450 dan ortiq asar yozganligi eslatiladi. Bizgacha esa uning 240 ta asari yetib kelgan.

Ibn Sino asarlari orasida uning mashhur „Tib qonunlari“ nomli shoh asari tibbiyot ilmining qomusi hisoblanadi. Olimning juda ko‘p qimmatli fikrlari, jumladan, uning inson sog‘lig‘ini saqlash haqidagi, parhez, gigiyena to‘g‘risidagi xulosa va maslahatlari hanuzgacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. U barcha yoshdagi kishilar uchun jismoniy mashg‘ulotlar bilan shug‘ullanishni tavsiya etgan. Ayniqsa, asab kasalligiga muhtalo bo‘lganlarga jismoniy usullar bilan davolanishni maslahat beradi.

Ibn Sino tibbiyot tarixida fizioterapiya asoschilaridan biri hisoblanadi. Kishi organizmiga tashqi muhit ta’sirining muhimligini bilgan alloma ayrim kasalliklar suv va havo orqali tarqalishi haqida fikr bayon etgan, ya’ni u kasallikning kelib chiqishi masalasini hal etishga yaqinlashgan edi: „Kasalliklarning ba’zilar yuqumli bo‘ladi. Bular moxov, qo‘tir, chechak, vabo isitmasi, yiringli yara kabi kasalliklardir. Xususan, bular odamlarning turar joylari tor va iflos bo‘lganda paydo bo‘ladi va kasal kishining qo‘shnilari shamolning tagida bo‘lganda yuz beradi“, deb xulosa chiqaradi olim.

Abu Ali ibn Sinoning falsafiy va tabiiy-ilmiy qarashlari uning jahonga mashhur asari „Kitob ash-shifo“, ya’ni „Davolash kitobi“ da bayon etilgan. Bu asarda materiya, fazo, vaqt, shakl, harakat, borliq kabi falsafiy tushunchalar, shuningdek, matematika, kimyo, botanika, zoologiya, geologiya, astronomiya, psixologiya kabi fanlar haqida fikrlar bayon etilgan.

Ibn Sino o‘z davridagi barcha ilm sohalarining rivojlanishida turli masalalarni o‘z ichiga oluvchi tabiat falsafasiga katta e’tibor beradi. Ayniqsa, tabobat va u bilan bog‘liq holda anatomiya,

psixologiya, farmakologiya, terapiya, jarrohlik, diagnostika, gigiyena kabi ilmlar Ibn Sino ijodida bir qancha yangi kashfiyotlar bilan boyidi va yuqori bosqichga ko'tarildi.

Ibn Sinoning tog'larning vujudga kelishi, Yer yuzining davrlar o'tishi bilan o'zgarib borishi, zilzila bo'lishi kabi turli tabiiy jarayonlar haqidagi fikrlari geologiya ilmining rivojlanishiga katta ta'sir qildi.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483 — 1530) faqat shoirgina bo'lmay, balki podshoh, sarkarda, tarixchi, mashshoq, ovchi va bog'bon, sayyoh va tabiatshunos ham bo'lgan. Boburning eng yirik asari „Boburnoma“dir. Unda shoirning ko'rgan-kechirganlari, borgan joylarining tabiati, boyligi, odamlari, urf-odatlari, hayvonoti, o'simliklari va boshqalar tasvirlangan. Har bir kasb egasi bu kitobdan o'ziga keragicha ma'lumot topa oladi. Asar muhim atamalar va toponimik manbalarga boy. Unda yer, suv, havo, turli tabiiy hodisalarga tegishli xalq so'zlari ko'plab topiladi.

„Boburnoma“ ni o'qigan va o'rgangan har bir kishi uni tabiat va geografiyani yaxshi bilgan o'lkashunos olim yozgan degan xulosaga keladi. Bobur o'lkani bilgan kishilarni hurmat qilgan, ularning qadriga yetgan va ular bilan hamisha maslahatlashgan. „Biron safarga chiqishdan oldin yer, suv bilur kishilarni chorlab, atrof va tomonlar surishtirilar edi“, deb yozadi muallif.

Bobur har bir hududni ma'lum bir tartibda tasvirlaydi. Avvalo joyning geografik o'rni, so'ngra qaysi iqlimga mansubligi, shifobaxsh joylari, o'simliklari, qazilmalari, hayvonot olami va aholisi haqida ma'lumotlar beriladi.

Bobur ajoyib botanik bo'lgan. U o'simliklarni sevgan va yaxshi bilgan. U juda ko'p giyoh va mevalarni, ularning xosiyatlari va ahamiyatini ta'riflaganki, haqiqatda bog'bon bo'lgan kishi, asl tabiatshunosgina buning uddasidan chiqa oladi.

„Boburnoma“ da muallif Markaziy Osiyo, Afg'oniston va Hindiston davlatlari qishloq xo'jaligining rivojlanishi haqida ma'lumotlar keltirgan. Asarda o'lkamizda qadim vaqtlardan buyon qovun, bug'doy, o'rik, olma, behi, anor, shaftoli, olcha, yong'oq, nok va tutlarning bir necha navlari borligi ta'kidlanadi. Shuningdek, Bobur Markaziy Osiyo va Hindistonda chorvachilik va hunarmandchilikning rivojlanishiga katta e'tibor bergan, Afg'oniston xalqining asalarichilik va savdo-sotiq bilan qadimdan shug'ullangani haqida to'xtalgan.

Bobur o‘zi bo‘lgan joylarning tabiati va o‘ziga xos xususiyatlarini jonajon vatani Andijon bilan taqqoslaydi. U ayniqsa, gullar, manzarali hamda mevali daraxtlarni ko‘paytirishga, ularning tarqalishiga e‘tibor bergan. Bobur ovga juda qiziqar edi, shuning uchun u Markaziy Osiyo, Afg‘oniston, Xuroson va Hindistondagi hayvonlarni batafsil bayon etgan. Allomaning fikricha, o‘sha davrlarda Farg‘ona vodiysida antilopalar, tog‘ qo‘ylari va yirik yirtqich qushlar, Samarqandda esa jayronlar, Buxoro antilopasi, tog‘ echkilari, kakliklar va boshqa hayvonlar ko‘p bo‘lgan. U Hindiston hayvonlaridan fil, karkidon, antilopalarning bir necha turlari, maymunlar, daraxtlarda yashovchi kalaxara kemiruvchilari haqida batafsil ma‘lumot bergan. Qushlardan esa tustovuqlar, to‘tiqushlar, bulbullar, suvda yashovchi laylak, g‘oz va o‘rdaklar; yirik sutemizuvchi hayvonlardan begemot, suv to‘ng‘izi kabilarni ta‘riflaydi.

Bobur bir necha bor Yer qimirlashi, Oy va Quyosh tutilishi kabi tabiiy hodisalar guvohi bo‘lgan. Ushbu hodisalarning tabiat qonunlaridan boshqa narsa emasligiga ishonch hosil qilgan. Demak, Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, o‘zbek xalqi qadimdan ekologik madaniyat merosiga ega bo‘lgan. Shuningdek, Boburning o‘tgan buyuk allomalarimizning ham tabiat, tirik organizmlar va ularning tashqi muhit bilan o‘zaro aloqalariga doir masalalarga to‘xtalib o‘tganligining guvohi bo‘lamiz.

Savol va topshiriqlar

1. „Ona-tabiat“ deyishimizning boisi nima?
2. Ekologik tarbiyaning bosh vazifasi nimalardan iborat?
3. O‘zbek xalqi qadriyatleri orasida tabiatni saqlash, qadriga yetish, chiroyiga chiroy, ko‘rkiga ko‘rk qo‘shishga bag‘ishlangan qanday urf-odat, udumlarni bilasiz?
4. Sharq allomalari (Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy)ning tabiat va ekologiya haqidagi fikrlarini aytib bering.
5. „Yaxshidan bog‘ qoladi, yomondan — dog‘“ maqolini sharhlang. „Dunyoda chang va tutun bo‘lmaganida, odamzod ming yil umr ko‘rishi mumkin edi“ degan edi Ibn Sino. Bu haqda o‘z fikringizni ayting.
6. „Tabiatni yengamiz“, „Tabiatdan in‘om-ehson kutib o‘tirmay, uni jilovlaymiz“ kabi shiorlarning yomon oqibatlarini hayotiy misollar bilan asoslab, reja asosida insho yozing.

XXXIII BOB. BADAN TARBIYASI

(JISMONIY TARBIYA)

SOG‘LOM TANDA — SOG‘ AQL

Mashhur yunon donishmandi Aflotun baxt haqida zikr etib: „Inson uchun birinchi baxt — uning sog‘lig‘i, ikkinchisi — go‘zallikdir“ degan ekan. Chindan ham sihat-salomatlik hamma boyliklar manbayidir. Nasl-nasabi sog‘lom va ma‘naviyati yuksak xalqning avlodlari ham sog‘lom-baquvvat, imon-e‘tiqodli va sadoqatli bo‘ladiki, bu baxt ona-Vatanning shuhrati va qudratining zo‘r omiliga aylanadi. Xalqning ana shunday baxt-saodati uchun sog‘lom avlod kerak.

Sog‘lom avlod deganda biz ham jismoniy, ham ma‘naviy tomondan yetuk, bardam, har ishga qodir, ilg‘or madaniyatli kishilarni ko‘zda tutamiz. Darhaqiqat, shunday noyob fazilatlariga ega avlodni tarbiyalab voyaga yetkazayotgan xalq kelajakka ochiq ko‘z, yorug‘ yuz, katta ishonch bilan qaraydi.

Biz — o‘zbeklar hayotimizning, umrimizning mazmunini farzandsiz tasavvur etolmaydigan xalqmiz. Dunyoga kelib farzand ko‘rish, imorat qurish, nihol ekib bog‘ yaratish — ota-bobolarimizdan qolgan nasliy an‘ana, ezgu tilak va qutlug‘ insoniy burchdir. Shuni alohida shukronalik bilan ta‘kidlash lozimki, xalqimiz tarixning mashaqqatli sinovlari osha o‘zining ana shu oliyjanob xislat-fazilatli an‘analariga zavol yetkazmay saqlab kelmoqda. Ajdod-avlodlarimiz o‘z nasllarini umumbashariy tuyg‘ular, o‘lmas Sharq falsafasi, milliy qadriyatlarimiz ruhida tarbiya qilib kelganlar.

Insonning kuch va qobiliyatlarini tahlil etganda, u uchga bo‘linadi: jismoniy, aqliy va axloqiy. Shunga binoan, insonning bu kuch-qobiliyatlarining taraqqiysi, yuksalishini ta‘min etadigan tarbiya ham uch qismga ajraladi, bular badan tarbiyasi, aql tarbiyasi, axloq tarbiyasidir.

Badan tarbiyasi inson hayotida katta ahamiyatga ega. Birinchidan, hayotda har kimning mukammal sog‘-salomatlikka, kuch-quvvatga ega bo‘lish ehtiyoji bor. Ikkinchidan, tan sog‘lig‘i fikr va axloqning ham sog‘lig‘ini ta‘min etadi. Fikr va axloq bilan mijoz va sog‘lomlik uzviy bog‘liq.

Badan tarbiyasining maqsadi har tomonlama yetuk: jismonan chiniquqan, sof fikrli, mard, sabotli, qat‘iyatli, Vatanni himoya qila oladigan shaxslarni kamol toptirishdan iborat.

O‘quvchilarni jismoniy tarbiyalash jarayonida quyidagi asosiy vazifalar hal etiladi. Birinchi vazifa — sog‘liqni mustahkamlash, tana a‘zolarini chiniqtirish, jismoniy jihatdan to‘g‘ri rivojlanish hamda ish qobiliyatining oshishiga ta‘sir etishdir.

Maktab yoshidagi bolalarning qaddi-qomatini to‘g‘ri-mutanosib shakllantirish, suyak-bo‘g‘inlarni va muskullarni uyg‘unlashgan tarzda rivojlantirish, yurak-qon tomir hamda nafas olish a‘zolarini, asab tolalari majmuasini mustahkamlash muhim.

Tana a‘zolarining mo‘tadil faoliyati uchun harakat juda zarurdir. Buyuk hakim Abu Ali ibn Sino: „Badantarbiya — sog‘liqni saqlashda ulug‘vor usuldir“, deydiki, bu fikr: „Kimki qilsa harakat — sog‘lig‘ida bo‘lar barakat“ degan naqlni eslatadi.

Qadimda xalqimiz badantarbiyani riyozat deb atashgan. Abu Ali ibn Sino „Tibbiy doston“ („Urjuza“) asarida riyozat — badan tarbiyasi haqida to‘xtalib, uning bir necha xillari bo‘lishi, bu jismoniy mashqlar bilan o‘rtacha shug‘ullanish sog‘liqqa foydali ekanligini ta‘riflaydi.

Jismoniy mashqlarning sihat-salomatlikka foydasi cheksiz ekanligini D. Adisson bunday ta‘riflaydi: „Mutolaa aql uchun qancha zarur bo‘lsa, jismoniy mashqlar ham badan uchun shuncha zarur“.

Suqrot hakim esa bunday deydi: „Gimnastika yordami ila men badanimning muvozanatini to‘g‘rilab olaman“.

Shuni ham aytish kerakki, o‘quvchilarning sog‘lig‘ini faqat jismoniy tarbiya darslari hamda maktab sharoitida o‘tkaziladigan maxsus tadbirlar hisobigagina mustahkamlash qiyin. Chunki bu jarayon ota-ona, tarbiyachi, butun pedagoglar jamoasining ishi bo‘lib, sog‘lomlashtirish bilan bolalarni muntazam ravishda, butun yil davomida shug‘ullantirish kerak.

Ikkinchi vazifa — o‘quvchilarda yangi harakat turlariga qiziqish, ko‘nikma va malakalar hosil qilish, ularni maxsus bilimlar bilan qurollantirishdir. Bu malaka va ko‘nikmalar jismoniy tarbiya bo‘yicha tuzilgan o‘quv dasturida nazarda tutilgan bo‘lib, ulardan ba‘zilari: masalan, tez yurish, yugurish, sakrashlar amaliy mashqlardir. Shu bilan birga, bu mashqlar gimnastika asbob-anjomlarida mashq qilish, akrobatika, badiiy gimnastika harakatlarini muvofiglashtirishga, shuningdek, yangi harakatlarni osonroq va qisqa vaqt ichida o‘rganib olishga ko‘maklashadi, ko‘nikma va malakalar hosil qiladi.

Uchinchi vazifa — o‘quvchilarning yoshiga, jinsiga muvofiq keladigan (kuch, tezkorlik, chaqqonlik,) asosiy harakat sifatlarini rivojlantirish. Yuqorida aytilgan jismoniy sifatlar alohida mavjud bo‘lmay, balki ulardan biri u yoki bu faoliyat turida yetakchi o‘rinni egallaydi. Masalan, harakatli va sport o‘yinlarida — chaqqonlik, qisqa masofaga yugurishda — tezkorlikni aytish mumkin. Maktab dasturi o‘quvchilarning harakatlari, sifatlarini har tomonlama rivojlantirish hamda ularning jismoniy rivojlanishlari va umumiy ish qobiliyatlarining ortishi uchun kerakli sharoitni yaratadi, albatta. Shu bilan birga, o‘quvchilarda axloqiy-irodaviy sifatlarni tarbiyalash, xulq-atvor madaniyati ko‘nikmalarini tarkib toptirish kerak.

To‘rtinchi vazifa — o‘quvchilarda o‘z sog‘lig‘iga ongli munosabatni tarbiyalash bo‘lib, bu ularning ozoda-sarishtalik tartibida, gigiyena qoidalariga rioya qilishlarida, ertalabki gimnastika bilan shug‘ullanishlarida hamda sport mashg‘ulotlarida muntazam qatnashishlarida namoyon bo‘ladi. Badantarbiyaning sihat-salomatlikka foydasini o‘quvchi qanchalik yaxshi bilib olsa, unga bo‘lgan qiziqishi shunchalik ortadi.

Mo‘tadil ravishda, o‘z vaqtida badantarbiya bilan shug‘ullanuvchi odam davolanishga muhtoj bo‘lmasligini chuqur anglab olishi kerak.

Olim va shifokorlarning kuzatishlaricha, badantarbiya tug‘ma issiqlikni oshiradi, tanaga yengillik beradi. Chunki ular yengilgina issiqlik paydo qiladi, a‘zolarida to‘planuvchi chiqindilarni yo‘qotadi.

Badantarbiya mashqlari tartibli va muayyan yo‘l bilan bajarilsa, fikrni uyg‘unlashtiradi, qon yurishiga yordam beradi, ovqat hazmini yaxshilaydi, asabni quvvatlantiradi, tana haroratini orttiradi, zehnni charxlaydi.

Inson jismoniy sog‘lom va bardam-baquvvat bo‘lsa, hayot go‘zalliklarini yaxshi idrok etadi, aql-zakovati yuksala boradi, atrof-muhitni ziyrak bo‘lib kuzatadi. Shu nuqtayi nazardan, insonning sog‘lom-baquvvat bo‘lishida badantarbiya muhim omil ekani aniq. Demak, bu tarbiya aqliy, axloqiy va estetik tarbiyaning zamini ekan. Ta‘bir joiz bo‘lsa, bir yerda turib qolgan ko‘lmak suv hech foydasiz deyilsa, harakatsiz odam ham ko‘lmak kabidir, sharqirab oqqan suvning o‘zi go‘zal bo‘lishi bilan birga, dala-bog‘larni yashnatgani kabi, serharakat, jismoniy mashqlar bilan shug‘ullandigan odamning ham o‘zi (jismonan) go‘zal, ham aqli go‘zal, ham odob-axloqi go‘zal bo‘ladi.

Badantarbiya insonni har tomonlama tetik, hushyor, qobiliyatli qilib kamolga yetkazadiki, donolar jismoniy tarbiya — go‘zallik tarbiyasidir, deb bejiz aytishmagan.

Inson jismonan sog‘lom, har tomonlama yetuk rivojlanishi uchun ma‘lum maqsadni ko‘zlagan holda tejamli harakat qilishi, tabiat qo‘ynida yoki ozoda-shinam sport zalida harakatli mashqlar bilan shug‘ullanishi — bularning hammasi unda nafosat his-tuyg‘usini, aqliy tushunchasini va didini tarbiyalaydi. Shubha yo‘qki, xilma-xil, aniq, ifodali bajarilgan jismoniy mashqlar estetik kechinma, hislarni yuzaga keltiradi. Jismoniy mashqlarni bajarish jarayonida harakatlar maqsadining ham shakl, ham mazmun jihatidan bir-biriga mos kelishi esa uning go‘zalligini ta‘minlaydi.

Go‘zallik —bu avvalo harakatlarning sodda, yengil, izchil va tugal bo‘lishidirk, o‘qituvchi ham, o‘quvchi ham bunga intilsalar, nafosatga erishiladi. Albatta, jismoniy tarbiyaning vazifasi o‘quvchida faqat go‘zallikni idrok etishnigina shakllantirish bo‘lib qolmay, balki ularni kishi harakatidagi chinakam go‘zallikni baholay bilishga ham o‘rgatishdir.

Odatda, uzoq muddatli aqliy mehnatdan so‘ng o‘quvchilarda ishlash qobiliyati sekin-asta pasayadi. Bu holat o‘quvchilarda tezda seziladi. Bolalar dars vaqtida betoqat bo‘lib, haddan tashqari ko‘p harakat qilishlari, o‘tirgan joylaridan tez-tez turib ketishlari, bir-birlari bilan gaplashishlari, orqaga va yonlariga qarab o‘tirishlari, shovqin-suron ko‘tarishlari mumkin va hokazo. Ayniqsa, darsning 25 — 30-minutlarida o‘quvchilar diqqati sezilarli pasayadi, tushuntirilayotgan mavzuni o‘zlashtirish qiyinlashadi, ishda ayrim xatoliklar uchraydi. O‘quvchilar o‘rganayotgan mavzularni bir necha martadan qayta-qayta takrorlashlariga to‘g‘ri keladi. O‘quvchilarda aqliy charchash bilan birga, qomatni tutib turuvchi bel, yelka, bo‘yin muskullari ham toliqadi. Toliqish natijasida bel egilib, yelkalar pastga tushib, bosh oldinga egiladi, qomat muvozanati buziladi. Agar bu holat takrorlanaversa, o‘quvchilarning ishlash qobiliyati pasayib, qomati buzilib, salomatligiga ham salbiy ta‘sir etadi. Aqliy mehnatni jismoniy mehnat bilan almashlab turish asosida bunday toliqishning oldi olinadi. „Fizkultminut“ lar (jismoniy mashq daqiqalari) o‘quvchilarda faollikni oshiradi, susaygan ish qobiliyatini tiklaydi, kayfiyatni yaxshilaydi.

„Fizkultminut“ lar darsning 25—30-daiqalarida (4—8 tadan iborat bo‘lgan mashqlarni) 2—3 daqiqa davomida bajariladi. Bunda

bajarilishi oson, o'tirib yoki o'rindan turib, panjalarga, bo'yin, yelka, bel va qomatning pastki qismiga ta'sir etadigan mashqlarni tanlash lozim.

Yozuv darslarida o'quvchilarning kaftlari, qo'l muskullari tez toliqadi. Natijada yozuv tezligi pasayadi, husnixat buziladi. Bunday hollarda qo'llarni bukib-yozish, yonga, oldinga uzatib, yuqoriga ko'tarib bajariladigan mashqlar beriladi. Uzoq o'tirish natijasida gavdaning pastki qismi qattiq toliqadi. Bu toliqishni tarqatish uchun tik turib bajariladigan, oldinga, yonga egilish, o'tirib-turiladigan mashqlarni tanlash lozim.

Darsda jismoniy mashqlar sekin, aniq buyruq tarzida beriladi. Mashqning har bir harakatini bajarish orasida turli xil sho'x, quvnoq musiqalardan foydalanilsa, ayni muddao bo'ladi. Agar tanlangan jismoniy daqiqalar she'r aytib bajarilsa, o'quvchilar nutqini o'stirishga ham yordam beradi.

Quyida boshlang'ich sinflarda qo'llaniladigan jismoniy mashqlardan ayrim namunalar keltiramiz.

1-mashq.

— to'g'ri o'tirgan holatda qo'lni oldinga cho'zib, kaftlar yuqoriga qaratiladi.

*Biz hadeb yozaverib, charchadi qo'llarimiz,
Bir, ikki, uch, to'rt; bir, ikki, uch, to'rt.
Endi turib, o'tirib, yana yozishga tushamiz.*

Bajarilishi: She'rni aytayotganda navbat bilan qo'llar musht qilib-yoziladi, turib-o'tiriladi.

2-mashq.

—O'rindan turib, qo'llar chap yelkada bolta ushlagandek holatda turiladi:

She'r:

*Biz o'rmonga boramiz,
Qo'limizda boltamiz.
Daraxtlarni kesamiz,*

1 — 2 — 3 — 4; 1 — 2 — 3 — 4.

„Uf, charchadik!“ mashqining bajarilishi:

— She'rni aytib, sanoqqa kelganda bolta chopgandek harakat qilinadi:

1—pastga, 2—o'ng yelkada, 3—pastga, 4—chap yelkada.

Sanoqni 2—3 marta takrorlagandan keyin, „Uf, charchadik!“ so'zi aytilganda, qo'llar pastga tushirib silkitiladi.

3-mashq.

Partadan chetga chiqib, qo'llar yuqoriga ko'tariladi.

Bajarilishi:

— Musiqa sadosi yordamida qo'llar gavda bilan birga o'ng va chap tomonlarga chayqaladi. Shu chayqalishda oldinga va orqaga egilinadi.

4-mashq.

Partadan chiqib to'g'ri turiladi.

Bajarilishi:

1. Qo'llar belda.

2. Qo'llar yuqoriga ko'tarilib, kaftlarga qaraladi, oyoq uchida turiladi.

3. Qo'llar yelkaga tushadi.

4. Qo'llar pastga tushadi.

5. O'tiriladi.

6. Dastlabki holat.

Bu kabi jismoniy mashqlarni ko'plab keltirish mumkin. Lekin jismoniy mashqlar haddan tashqari uzoq davom etsa ham yaxshi natija bermaydi. Shuning uchun mashqlarni bolalarning ayni charchagan vaqtini sezgan zahoti to'xtatish kerak.

Jismoniy mashqlar uchun tanlangan materiallar o'tilayotgan fanga doir bo'lsa, yanada maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda bolalarning yoshi ham hisobga olinsa, yaxshi natija beradi.

JISMONIY TARBIYA VOSITALARI

Bolaning sog'lom o'sishi va to'g'ri kamol topishi uchun jismoniy tarbiya vositalaridan o'rinli foydalanish zarur.

Jismoniy tarbiya vositalari uch turga bo'linadi.

Birinchi turni gigiyena omillari, ikkinchi turni tabiatdagi sog'lomlashtiruvchi kuchlar, uchinchi turni esa jismoniy tarbiya vazifalarini hal etishga yo'naltirilgan jismoniy mashqlar tashkil etadi.

Sanitariya-gigiyena omillariga rioya qilish jismoniy tarbiya tizimida alohida o'rin egallaydi, u bola a'zolariga foydali ta'sir ko'rsatadi. Jismoniy tarbiya vositalaridan ko'pchiligi o'quvchining kundalik rejimini tashkil etadi.

Qat'iy kun tartibiga amal qilish har bir kishi hayotida katta o'rin tutadi. Bu tana a'zolarining bir maromda ishlashiga odatlantiradi.

Kun tartibiga rioya qilmaslik, o'z vaqtida ovqatlanmaslik, yetarlicha uxlamaslik, dam olmaslik, aqliy va jismoniy mehnatning

betartibligi — bularning hammasi a'zoyi badanni bo'shashtiradi, tana hujayralarining, xususan, bosh miya hujayralarining ishlashini yomonlashtiradi. Ota-onalar va o'qituvchilar muayyan yoshdagi bola kun tartibining uyda ham, maktabda ham muntazam amalga oshirilishini kuzatib borishlari shart.

Rejimni tuzishda o'quvchilarning yoshi, uyg'onish vaqti, ertalabki gimnastika, maktabda o'qish vaqti, kuniga 3—4 marta ovqatlanishi, ochiq havoda bo'lishi, aqliy va jismoniy mehnatning almashinishini hisobga olish zarur. Kundalik rejim bir qolipda bo'lmasligi ham kerak. Unga o'zgarishlar kiritish mumkin.

Sog'liqni mustahkamlash, tanani chiniqtirish, bolalarning jismoniy rivojlanish darajasini ko'tarishga tabiatning sog'lomlashtiruvchi kuchlari — quyosh, havo va suv ta'siri orqali erishiladi. Tabiat omillaridan jismoniy mashg'ulotlar o'tkazish hamda mustaqil shug'ullanish uchun muhim vosita sifatida foydalaniladi.

Maktab sharoitida jismoniy tarbiya vositalari orasida eng ko'p qo'llanadigani jismoniy mashqlardir. Jismoniy mashqlar gavda tizimi faoliyatining va nafas olish a'zolarining, muskullarning o'sishi va mustahkamlanishiga, yurak-qon tomir faoliyatining yaxshilanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Jismoniy mashqlar asablar majmuasining faoliyatiga ham, xususan, bosh miya qobig'idagi harakatlantiruvchi qismga ham ta'sir etadi, natijada harakatlarning bir-biriga uyg'unligi yaxshilanadi, harakatlarda muvofiqlik, aniqlik, zaruriy kuch va marom hosil bo'ladi. O'quvchi aynan shu ta'sirlar natijasida tuzilishi jihatidan murakkab bo'lgan harakatlarni, katta tezlikdagi harakatlarni oson o'zlashtirib oladi, bu esa jismoniy mehnat mashg'ulotlari uchun muhimdir.

Jismoniy tarbiya vositalari orasida gimnastika, harakatli o'yinlar, badantarbiya daqiqalari (fizkultminutlar), an'anaviy sport turlari yetakchi hisoblanadi.

Gimnastika. Gimnastika o'rta maktab o'quvchilarini jismoniy jihatdan tarbiyalashning asosiy vositalaridan biridir. Badantarbiyaning bu turi quyidagilarga bo'linadi:

- a) asosiy gimnastika va uning turi — gigiyenik gimnastika;
- b) sport gimnastikasi va uning turlari: akrobatika va badiiy gimnastika;
- d) gimnastikaning yordamchi turlari (davolash gimnastikasi, dars boshlanishidan oldingi gimnastika).

Asosiy gimnastika yuqorida aytib o‘tilgan vazifalarni amalga oshiradi. U saflanishlar, barcha muskullarni o‘stiradigan mashqlar, yurish, yugurish, muvozanat saqlash, tirmashib chiqish va oshib o‘tish kabilardan iboratdir. Quyi sinflarda gimnastika va harakatli o‘yinlar asosiy o‘rinni egallaydi. III sinfdan boshlab gimnastika, akrobatika mashqlari, tayanib sakrashlar, oddiy va aralash osilishlar, yengil atletika mashqlari, harakatli o‘yinlar va sport o‘yinlariga tayyorlaydigan o‘yinlarni mashq qilish kiritiladi.

Odatda, o‘yinlar harakatlarning erkinligi bilan ajralib turadi. Gimnastika mashqlari esa chegaralangan, aniq harakatlarni talab etadi, bosh miya po‘stlog‘ida tormozlanish jarayonini hosil qilish va ularning qo‘zg‘alish jarayonlariga to‘g‘ri mutanosiblikni ta‘minlash bilan bog‘liqdir. Faol tormozlanish hosil qilish vazifasini hal etish uchun gimnastik mashqlardan foydalanganda, ba‘zan gimnastika mashqlari quyi sinf o‘quvchilariga qiyin, uncha qizig‘i yo‘qdek va yoqimsizdek bo‘lib tuyulishini nazarda tutmoq lozim. Shuning uchun gimnastika mashqlarini doim milliy o‘yinlar bilan almashtirib turish hamda ularni o‘quvchilarga qiziqarli shakllarda bajarib ko‘rsatish tavsiya qilinadi. Gimnastika darslariga bunday o‘yinlarning doimo kiritilishi shuning uchun ham muhimki, bular o‘rganilgan gimnastika mashqlarini mustahkamlash va takomillash-tirishga yordam beradi.

Gimnastika mashqlarini bajarish jarayonida faqat sog‘lomlash-tirish vazifasigina emas, balki ilm berish vazifasi ham hal qilinadi. O‘quvchilarni o‘z harakatlarini ongli ravishda boshqarishga, o‘z tana a‘zolarini boshqarishni o‘rganishga odatlantirish kerak.

Sport gimnastikasi. Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarga jismoniy tarbiya dasturi asosida umumiy jismoniy bilim beriladi. Bu yoshda bolalar hali to‘la ma‘nodagi sport gimnastikasi bilan shug‘ullanmaydilar, lekin ular sport gimnastikasining oddiy elementlari bilan tanishadilar. Yuqori sinflarda sport gimnastikasi darslarda va darslardan tashqari vaqtlarda borgan sari ko‘proq o‘rin egallay boshlaydi. Sport gimnastikasi dasturida erkin mashqlar, gimnastika asbob-anjomlarida mashq bajarish va sakrashlar nazarda tutilgan.

Gimnastika turlaridan yana biri — davolash gimnastiksidir. Davolash gimnastikasi bolalar sog‘lig‘ini va kuchini tiklashga yo‘naltirilgan. Bunda asosiy o‘rinni gavda holatini, qiyshayib qolgan

umurtqa pog'onani, ko'krak qafasini va hokazolarni davolash maqsadida qo'llaniladigan tuzatish mashqlari egallaydi.

Davolash gimnastikasi maxsus davolash muassasalarida mutaxassis shifokorlar va jismoniy tarbiya bilimdonlari rahbarligida o'tkaziladi. Davolash gimnastikasini ayrim hollarda maktabda ham o'tkazish mumkin.

BADAN TARBIYASIDA HARAKATLI O'YINLARNING AHAMIYATI

Harakatli o'yinlar kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining jismoniy tarbiyasida muhim vosita hisoblanadi. Bu yoshdagi bolalarning hayotida harakatli o'yinlar ularning jismoniy chiniqa borishiga va aqliy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, obrazli (qahramonlar qatnashgan) o'yinlar 6—8 yoshli bolalarning fikrlash hamda atrof-muhitni his qilish qobiliyatlarini rivojlantirib boradi. O'quvchilar har xil obrazlarga taqlid qilingan o'yinlarni o'ynash jarayonida ularda o'zlarini boshqarish qobiliyati, faol harakat qilish malaka va ko'nikmalari shakllana boradi.

Taqlidiy o'yinlarning muhimligi shundaki, ularda jismoniy xususiyatlarni rivojlantirish uchun juda muhim sharoitlar yaratiladi. Masalan, „Fazogirlar“ o'yinida raketadagi joyga o'rnashib olish uchun iloji boricha tez yugurish talab qilinadi. Obrazlarga taqlid qilib o'ynaladigan harakatli o'yinlar davomida bolalar o'sha obrazlarga mahliyo bo'lib, charchoqni unutiladi, ba'zi bir murakkab bo'lgan harakatlarni ham bajarib yuborishadi. Natijada ularda chidamlilik va boshqa sifatlar rivojlanib boradi.

Harakatli o'yinlarni bolalarning yosh xususiyatlari, jismoniy tayyorgarligi, fiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda o'tkazish jarayonida o'qituvchidan katta mas'uliyat talab etiladi.

O'yin qoidasini va tartibini bolalarga to'g'ri tushuntirib borish, ularda har bir harakat yoki obraz to'g'risida to'la tasavvur hosil qila olish o'yinning uyushqoqlik bilan o'tishini ta'minlaydi.

Birinchi sinf o'quvchilari bilan o'zlari tanlagan o'yinlarni o'tkazish lozim. Bunda bir bola o'yin mazmunini, boshqasi o'yin qoidasini tushuntiradi. Zarurat tug'ilsa, o'yin o'qituvchi tomonidan qayta tushuntiriladi. Bu jarayonda bolalarda o'z-o'zini boshqarish, har xil murakkab sharoitlardan qutulish yo'llarini izlash va fikrlash, javobgarlik hislarini tarbiyalash muhim ahamiyatga ega.

Tanaffus paytida o'tkaziladigan o'yinlar o'zining harakatlarga boyligi, qiziqarliligi, qisqaligi bilan o'quvchilardagi charchoq, toliqish, ruhiy zo'riqish hollarini yo'qotish, keyingi bo'ladigan pedagogik jarayonga bolalarni tayyorlash vositasi sifatida qo'llaniladi.

Harakatli o'yinlarni bizning O'zbekiston sharoitida yilning deyarli hamma faslida ochiq havoda o'tkazish imkoniyati bor. Jismoniy mashqlar yopiq sharoitlarga nisbatan ochiq havoda o'tkazilsa, bola a'zoyi badaniga ta'siri kuchli bo'ladi.

Har bir o'yin tugagandan keyin o'qituvchi bolalarni o'yin davomidagi harakatlarini baholab, kamchiliklarni ko'rsatib o'tishi kerak.

Amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, darslar orasidagi tanaffus vaqtida harakatli o'yinlar muntazam o'tkazilib borayotgan maktablarda o'quvchilarning fanlarni o'zlashtirishlari, davomatlari hamda sog'liqlari yaxshilangan.

Quyida harakatli o'yinlardan ayrimlarini o'tkazish namunasini keltiramiz.

1. „*Eshit va uni bajar*“.

O'qituvchi bir nechta harakatni (2—6), ya'ni ularni ko'rsatmasdan ovozini chiqarib aytadi. O'yin qatnashchilari o'qituvchi qanday aytgan bo'lsa, amalda shu ketma-ketlikda bajarishlari shart. O'yinda xatoga yo'l qo'ygan o'quvchilar jarima (ochko) oladilar. Eng kam jarima ochko to'plagan o'quvchilar o'yinda g'olib deb topiladi.

2. „*Qo'ng'izlar*“.

O'quvchi „Qo'ng'izlar uchdi-ya“, — deb qo'ng'iroq chalganda bolalar maydoncha ichida har xil yo'nalishda yuguradilar. „Qo'ng'izlar yiqilib tushdi“ deyilganda, bolalar orqa bilan chalqancha yotadilar va qo'l, oyoqlari bilan erkin harakat (tipir-tipir) qiladilar.

3. „*Qushlar parvozi*“.

Qushlar (bolalar) qanotlarini yozib butun maydoncha bo'ylab uchib yuradilar. „Bo'ron boshlanadi!“ degan signal berilishi bilan ular daraxtlarga chiqib yashirinadilar (ya'ni badantarbiya devorchasiga tirmashib chiqadilar). O'qituvchi „Bo'ron bosildi“, deyishi bilan „qushlar“ shoxlardan (ya'ni badantarbiya devorchasidan ohista pog'onama-pog'ona) tushadilar va uchishni davom ettiradilar.

Ko'rsatmalar. Agar badantarbiya devorchasi bo'lmasa, o'rindiq, yashiklar va boshqa buyumlardan foydalanish mumkin.

4. „*Arg'amchi ustidan sakrash*“ o'yini.

Bolalar arg'amchining ikki uchidan ushlab aylantira boshlaydilar, qator bo'lishib arg'amchiga tegmasdan navbatma-navbat

sakraydilar. Arg'amchiga kim tegib ketsa, o'sha arg'amchi aylanti-rayotgan bolalardan biri bilan o'rin almashadi.

5. „*Qal'a himoyasi*“ o'yini.

O'ynovchilar 3—4 aylanaga saflanadilar. Har bir o'quvchining orasidagi masofa 1 metr. Ularning oyoqlari oldidan chiziq chiziladi. Aylanalar markaziga tayoqchalar o'rnatiladi. O'yinchilardan biri himoya qilish uchun chiziq atrofiga borib turadi. Bunda voleybol yoki basketbol to'pidan foydalaniladi. O'yin o'qituvchi qo'ng'irog'i bilan boshlanadi. O'quvchilar to'plarni bir-biriga oshira turib, payt poylab, to'pni qal'aga tekkizishga harakat qiladilar. Himoyachi esa qo'l, oyoq va gavdasi bilan qal'ani himoya qiladi. To'pni tekkizgan o'yinchi himoyachi bilan o'rin almashadi.

6. „*Zovurdagi bo'ri*“ o'yini.

Bir-biridan 60—70 sm uzunlikda ikki yonma-yon chiziq o'tkaziladi, u zovur vazifasini o'taydi. Bir yoki ikkita boshqaruvchilar, ya'ni „bo'ri“lar zovurda turadilar. Qolgan o'quvchilar „echkilar“ hisoblanadilar. „Echkilar“ chiziqning bir tomonida, o'z uylarida bo'ladilar. Qarama-qarshi tomonga „yaylov“ni belgilaydigan chiziq chiziladi.

O'qituvchining ishorasiga binoan, „echkilar“ uylaridan chiqib, zovurdan sakrab, „yaylov“ga chopib o'tishadi. „Bo'rilar“ esa ularni tutishga harakat qiladilar. Har bir yugurishdan so'ng qo'lga tushganlar soni sanab chiqiladi, so'ng yangi „bo'rilar“ saylanadi.

7. „*Kech qolma!*“

Polga kubiklar yoki silindrlar doira shaklida terib qo'yiladi. Bolalar kubiklar yonida turishadi. O'qituvchining ishorasi bilan ular xona bo'ylab yuguradilar. Bunda ular bir-birlariga urilib ketmasliklari va kubiklarni tepib o'tmasliklari kerak. „Kech qolma!“ degan buyruq berilgach, bolalar o'z kubiklariga qarab yuguradilar.

8. „*Doiraga tushir!*“

Bolalar davra qurib turadilar. O'rtaga katta chamberak qo'yiladi va doira chiziladi. Doiradan 2—3 qadam masofada davra qurib turgan bolalarning qo'lida ichiga qum to'ldirilgan xaltachalari bo'ladi. O'qituvchining „Tashla!“ degan buyrug'i bilan barcha bolalar xaltachalarni doiraga tashlaydilar. So'ngra o'qituvchining „Xaltachalarni ko'tarib oling!“ degan buyrug'i bilan bolalar xaltachalarni olib, o'z joylariga kelib turadilar. O'yin 4—6 marotaba takrorlanadi.

9. „*O'rmondagi ayiq*“.

Maydonning bir tomoniga ayiq ini chizib qo'yiladi. Ikkinchi tomonda bolalar yashaydigan uy aks ettiriladi. O'qituvchi inida

o'tiradigan „ayiq“ ni tanlaydi. O'qituvchi: „Bolalar, boringlar o'ynab kelinglar!“ deyishi bilan bolalar uydan chiqib, o'rmonga o'ynagani ketadilar. Qo'ziqorin teradilar, kapalak tutadilar va hokazo...

Ular xor bo'lib shunday deydilar:

*Ayiq ini oldida,
Qo'ziqorin teramiz.
Ayiqvoy o'kirganda,
Bizlar qochib ketamiz.*

„O'kirganda“ so'zidan so'ng „ayiq“ uylariga qochib ketayotgan bolalarni tuta boshlaydi.

„Ayiq“ning qo'li tekkan bola tutilgan hisoblanadi, uni o'z „ini“ga olib borib qo'yadi. O'z chegarasidan o'tgandan keyin bolalarni ushlash mumkin emas. O'yin 3—4 marotaba takrorlanadi.

10 „Kim birinchi?“ o'yini.

Ikkita stulning o'rtasiga 8—10 m masofada arqoncha tashlab qo'yiladi. O'yinchilar ikki guruhga bo'linadilar. O'qituvchining buyrug'i bilan o'quvchilar o'z raqiblari stuli atrofida yugurib, aylanib stulga o'tirib oladilar va oldinga engashib arqon uchini ushlashga harakat qiladilar. Kim birinchi bo'lib arqon uchini ushlasa, o'sha o'yinchiga bir ochko beriladi. O'yin shu tariqa davom ettiriladi. Qaysi guruh ko'p ochko to'plasa, o'sha guruh g'olib deb topiladi.

BADANTARBIYADA XALQ O'YINLARIDAN FOYDALANISH

Mustaqil mamlakatimiz yoshlarini har tomonlama kamol topgan shaxs qilib tarbiyalashda jismoniy tarbiyaning, qolaversa, milliy jismoniy tarbiya usullarining ahamiyati katta. Qadim zamonlarda milliy sport, harakatli va ko'ngilochar o'yinlardan otabobolarimiz, momolarimiz bayramlarda, sayllarda keng foydalanishgan. Navro'z, hosil bayramlari, ramazon hayit, Qurbon hayit va boshqa bayramlarda uzoqqa chopish, kurash, ko'pkari kabi xilma-xil o'yinlar, ko'ngilochar tomoshalar o'tkazilgan.

Milliy jismoniy mashqlar, sport va harakatli o'yinlarning xilma-xilligi ularni o'quv-tarbiya jarayonining juda ko'p sohalarida qo'llash imkonini beradi. Kuni uzaytirilgan juda ko'p guruhlarda har xil harakatli o'yinlar o'tkazish, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan har xil o'yinlar uyushtirish, maxsus guruhlarda qiziqarli va

bajarilishi oson bo'lgan mashqlar tashkil etish o'quvchilar harakat faoliyatlarini to'g'ri shakllantirishga katta yordam beradi.

Quyida maktablarda o'quv-tarbiya jarayonida qo'llash mumkin bo'lgan milliy sport, harakatli va ko'ngilochar o'yinlardan bir nechtasini e'tiboringizga havola etamiz.

O'yinda 2 tadan ortiq ishtirokchi qatnashishi mumkin. 15—20 metrlik masofaga 70—80 sm uzunlikdagi tayoq tik o'rnatiladi. Har bir o'yinchi xuddi shunday tayoqni tik turgan tayoqqa qarab uloqtiradi. Tayoqni ko'p marta yiqitgan o'quvchi g'olib hisoblanadi.

„Kes-kes“.

Ishtirokchilar ikki guruhga bo'linadilar. Birinchisi oldinda, ikkinchisi orqada turadi. O'qituvchining ishorasi bilan birinchi guruh qochadi, ikkinchisi quvlaydi. Quvlovchi o'yinchilar yetib olsa, o'zlari orqaga qochadilar, ushlanganlar quvlaydilar. O'yin ishtirokchilaridan ko'pi ushlanib, ular soni oz qolguncha o'ynaladi.

„Soqqa“.

O'yin ishtirokchilari ikki qatorga tizilib turadilar. Birinchi qatordagi o'yinchilar qo'lidagi to'pni uzoqqa uloqtiradilar.

Ikkinchi qatordagi o'yinchilar esa qo'lidagi to'p bilan uni urishga harakat qiladilar. Agar o'yinchi soqqani tekkizsa, bir ochko beriladi. Navbat ikkinchi guruh o'yinchisiga berilib, unga soqqani uloqtirishga ruxsat etiladi. O'yinda kamroq xatoga yo'l qo'yib, ko'proq ochko to'plagan guruh g'olib chiqadi. Soqqa sifatida to'pdan foydalanish mumkin.

„Qirq tosh“.

O'yinchilar 3—4 guruhga bo'linadilar. O'yin estafeta shaklida o'tkaziladi. Hamma guruh qatorlarga orqama-orqa bo'lib saflanadilar. O'qituvchining buyrug'i bilan har bir guruh oldidagi o'yinchilar har qadamga tosh qo'yib chiqadilar va belgilangan joydan qaytib keladilar. Keyingi o'yinchi esa shu yoyilgan toshlarni yig'ib keladi. O'yinni birinchi bo'lib tugatgan guruh g'olib hisoblanadi. Toshlar o'rnida tennis to'plaridan ham foydalanish mumkin.

„Durra soldi“.

O'yinchilar doira shaklida o'tiradilar. Boshlarini tizzaga qo'yib, ko'zlarini yumadilar. Bir o'yinchi qo'lidagi durrani biror o'yinchi orqasiga qo'yadi, durra qo'yilgan o'yinchi boshlovchini quvib ketadi. Boshlovchi o'z joyiga o'tirib olsa, keyingi o'yinchi durrani qo'yish uchun aylanadi. O'yin shu tariqa davom ettiriladi.

„To‘pni tepish“.

O‘yinchilar bir safga tiziladilar va ularning har qaysisi oldiga to‘plar qo‘yiladi. Har bir o‘quvchi qo‘lini yerga qo‘yib, turgan joyida 15—20 marta aylanadi. So‘ngra to‘g‘ri turib, to‘pni tepadi. Qaysi o‘quvchi adashmay to‘pni tepsa, g‘olib hisoblanadi.

Bunday milliy va ko‘ngilochar o‘yinlarni maktab sharoitidan kelib chiqib, o‘quvchilarning yoshi, jinsi va qiziqishlariga mos holda qo‘llash mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. „Sog‘ tanda — sog‘ aql“, „Harakat — harakatda barakat“, „Sog‘ligim — boyligim“ maqollarini sharhlang.
2. Badantarbiyadan ko‘zlangan maqsad — insonning sog‘lom, baquvvat bo‘lishi uchun nimalar qilish kerak?
3. „Badantarbiya — aqliy, axloqiy va estetik kamolotning mezon“ deyishadi. Nega? Yetuk, barkamol insonlar hayotidan misollar keltiring.
4. Xalq pedagogikasida badantarbiyaning qanday usul va vositalaridan foydalanilgan?
5. Badantarbiyada qanday milliy udum, odatlar mavjud? Milliy o‘yinlardan birini namuna sifatida (yozma ravishda) ko‘rsating.

XXXIV BOB. BOLALAR TARBIIYASIDA OILA, MAKTAB, MAHALLA HAMKORLIGI

OILA —KAMOLOTGA YETKAZISH POYDEVORI

Inson bolasi uchun oila asosiy go'sha, hayotga tayyor bo'lib chiqadigan qutlug' va mo'tabar dargoh. Uning xosiyat-u fazilatlarini, odam jismonan va ruhan quvvat-u tarbiya olishini oila bilan bog'lasak, turmush kechirishdagi hissasi g'oyat ulug' ekanini his etamiz. Bizda oila — jamiyatning bir bo'lagi, binobarin, u qancha mustahkam va har tomonlama barkamol bo'lar ekan, demak, jamiyat ham shuncha tez rivojlanadi.

Inson bolasining ruhiyatida shunday bir xislat borki, u oilada olganlarini bir umr unutmaydi va har qachon o'shanga taqlid qilib yashaydi. Shuning uchun xalqda „Qush uyasida ko'rganini qiladi“ degan maqol bor. Shunday ekan, bolaga juda katta e'tibor kerak.

O'zbekistonimizda yigirma besh milliondan ko'p aholi yashaydi. Shundan ellik ikki foizi xotin-qizlardir. Shuningdek, yurtimizda uch yarim million oila mavjud. Har yili 234 ming yangi oila barpo bo'lib, yetti yuz o'n ming yangi avlod dunyoga kelmoqda.

Ma'lumki, millatimiz bolajon bo'lib, ko'p bolalik har bir o'zbek oilasining alohida belgisidir. Bizda ko'p bolali oilalar soni boshqa mintaqalardagiga nisbatan ancha ziyod, jami oilalarning o'n ikki foizdan ko'prog'i besh va undan ortiq bolalidir. Qishloq joylarida esa bu yigirma foizni tashkil etadi. Respublika rahbariyati, shaxsan Prezidentimiz Islom Abdug'aniyevich Karimov mamlakatimiz aholisi tarkibiga xos bu xususiyatni teran anglagan holda, mustaqil milliy siyosatning bosh tamoyillaridan biri — aholining ehtiyojmand qismini, jumladan, ko'p bolali oilalarni ijtimoiy himoyalash ekanini mudom ta'kidlab kelmoqda. Ayniqsa, yurtboshimizning oila haqidagi mana bu fikrlari e'tiborga loyiqdir: „Oila — jamiyatning negizi. Bizning mamlakatimizni ham katta bir oila deb tushunish mumkin va lozim. Bunda o'zaro hurmat va tartib bo'lmasa, oilaning barcha a'zolari o'z burchlarini ado etmasa, bir-biriga nisbatan ezgulik bilan mehr-oqibat ko'rsatmasa, yaxshi va munosib tarzda yashash mumkin emas. Oila turmush va vijdon qonunlari asosida quriladi, o'zining ko'p asrlik mustahkam va ma'naviy tayanchlariga ega bo'ladi, oilada demokratik negizlarga

asos solinadi, odamlarning talab-ehtiyojlari va qadriyatlarini shakllanadi. O‘zbeklarning aksariyati o‘zining shaxsiy farovonligi to‘g‘risida emas, balki oilasining, qarindosh-urug‘lari va yaqin odamlarining, qo‘shnilarining omon-essonligi to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qilishni birinchi o‘ringa qo‘yadi. Bu esa eng oliy darajada ma‘naviy qadriyat, inson qalbining gavharidir“.

O‘zbekiston Respublikasining Asosiy Qonunida davlatning oilaga munosabati aniq va lo‘nda ifodasini topgan. Xususan, Asosiy Qonunning 63-moddasida „Oila jamiyatning asosiy bo‘g‘inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo‘lish huquqiga ega“, degan qoida bor. Binobarin, oila to‘g‘risida g‘amxo‘rlik insonparvar huquqiy demokratik davlatning muhim xususiyatlaridandir.

Yurtimizda faoliyat ko‘rsatayotgan „Bolalar“, „Mahalla“, „Navro‘z“, „Ekosan“, „Orol“, „Sog‘lom avlod uchun“ kabi jamg‘armalar turli-tuman xayriya tadbirlari vositasida oilalarning farovonlashishiga hissa qo‘shib kelayotir. 1994- yilning birinchi oktabridan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoniga binoan, mamlakatimizda kam ta‘minlangan aholini ijtimoiy himoyalashning butunlay yangi shakli — ehtiyojmand oilalarga har oyda beriladigan moddiy yordam turi joriy etildi.

Sir emaski, oilaviy hayot inson uchun eng maqbul turmush tarzidir. Buni qadimgi va hozirgi ba‘zi holatlar ham tasdiqlaydi. Qadim Sharqda yolg‘iz kishini darvesh, g‘arib, bechorahol odam hisoblashgan. Buni qarangki, italiyalik mutaxassislarning hisob-kitobicha, har besh nafar yevropalikdan bittasi uyqusizlikdan azob chekar ekan. Sababi — yolg‘izlik!

Mana shularni insoniy tuyg‘u bilan mushohada qilsak, baxt degan tushunchaning zamini — oiladir. Donolardan biri aytgandek, o‘z uyida baxtli bo‘lgan odamgina baxtlidir.

Adolatli, huquqiy va demokratik jamiyatda oila doim e‘zozlanadi, himoya qilinadi va muntazam mustahkamlanib boradi.

Oila huquqi — nikoh tuzish va nikohni bekor qilish tartibi va shartlari: er-xotin, ota-ona bilan bolalar o‘rtasidagi shaxsiy va mulkiy munosabatlar; farzandlikka olish, vasiylik va homiylik, bola asrab olish tufayli kelib chiqadigan munosabatlar; fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish tarzini belgilaydigan huquqiy me‘yorlar yig‘indisidan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasi oila huquqining asosiy tamoyillari quyidagilar bilan qat‘iy belgilab berilgan:

— oila jamiyat va davlat muhofazasida;

— barcha fuqarolar — jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar, qonun oldida teng;

— ayol bilan erkak oilada teng huquqqa ega;

— faqat yakka nikohlilikni tan olish va uni mustahkamlash uchun yordam berish;

— ixtiyoriy va erkin nikoh;

— davlat nazorati asosida nikohdan erkin ajralish;

— davlat otalik, onalik va bolalikni muhofaza etadi va ularning manfaatlarini har taraflama himoya qiladi;

— bolalarni milliy istiqlol mafkurasi asosida tarbiyalash va boshqalardir.

Asosiy Qonunimizning 63-modda, 2-qismida: „Nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi“, deyiladi, bizda oila qurishning birdan bir asosi — qonuniy nikohdir. Yana Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 16-moddasida insonning erkin nikohdan o'tish huquqi xususida bunday deyilgan: „Balog'atga yetgan erkak va ayol, irqi, millati yoki dinidan qat'iy nazar, hech bir cheklashsiz nikohdan o'tish va oila qurish huquqiga egadir. Ular nikohdan o'tayotgan chog'da, nikohda bo'lgan vaqtda va nikoh bekor qilinayotgan paytda ham bir xil huquqlardan foydalaniladi“.

Oilali bo'lib yashash, bola-chaqa qilish, o'zidan nasl, avlod qoldirish hayot qonuni, shariatimizga ko'ra sunnatdir. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom bu haqda shunday deganlar: „Ey yigitlar! Qaysi biringiz turmush qurishga qodir bo'lib, imkon topsangiz, tezda uylaning, chunki uylanish inson ko'zini poklaguvchi chiroq, ya'ni u nomahramlarga qarab gunohga botishdan saqlaydi va yomon, bemaza yo'lga kirib ketishdan asraguvchi asosiy choradir. Kimki uylanishga qodir bo'lmasa, ro'za tutsin, chunki ro'za insonning shahvoniy nafsini ketkizur“.

Nikoh vositasida, shar'iy yo'l bilan juft bo'lib yashash — axloqiy poklik va sog'lik garovi, jamiyat mustahkamligi asosi bo'lib, inson bu yo'lda sa'y-harakati, halol mehnati, ro'zg'or tashvishi bilan chiniqib, komillikka erisha boradi.

Mustaqilligimiz sharofati va demokratik yo'lni tanlab olganimiz munosabati bilan hozirgi davr sharoitidan kelib chiqib, oilani yanada mustahkamlash uning ijtimoiy, ma'naviy ahamiyatini

oshirish uchun nikoh-oila tizimini yanada barqaror bir tartibga solishga qaratilgan yangicha huquqiy me'yorlarni shakllantirishga ehtiyoj tug' ilmoqda. Xususan, nikoh va oila to'g'risidagi qonunlarda birinchi navbatda, mahalliy sharoit va milliy an'ana — odatlar e'tiborga olinishi lozim.

Poklik va imon-e'tiqod xalqimizning go'zal fazilati. Ma'lumki, islomiy axloq talabiga ko'ra, eri vafot etgan yoki nikohi buzilgan ayol „idda“ muddati o'tmaguncha boshqaning nikohiga o'ta olmagan, „idda“ muddati tugagach, ayolning homilasi yo'qligi aniq bo'lsa, u erga tegishga haqli bo'lgan. Agarda u homilador bo'lsa, bola tug'ilib, nifosdan pok bo'lganidan keyingina boshqaga turmushga chiqishiga ruxsat etilgan. Bunda poklik, eng asosiysi nasl — avlod pokizaligi nazarda tutilgan. Mana shu qutlug' va oqilona qoidani amaldagi Oila kodeksiga joriy etish ayni milliy muddao bo'ladi. Vijdonan aytganda, qayta turmush qurayotgan ayol hozirgi axloq nuqtayi nazaridan ham homilador bo'lmasligi kerak, lekin mabodo u homilador bo'lib, to'ydan keyin ko'p o'tmay farzandlik bo'lsa, bu hol yangi oilaning buzilishiga sabab bo'lishi aniq. Fransiyaning Fuqarolik kodeksida otalik to'g'risidagi shubhani bartaraf etish maqsadida, turmushdan ajralgan yoki eri o'lgan ayol 300 kunlik muddatdan so'ng turmushga chiqishi qayd etilgan. Shunga o'xshash, bizda ham nikohlar pok, g'ayritabiiylikdan yiroq va uyg'unlashgan bo'lishi kerak.

Mustaqil O'zbekistonimizda keyingi paytlarda ayollar haqida juda ko'p farmon va qonunlar e'lon qilindi. Ular ayollarga beriladigan imkoniyat, sharoit va barcha yengilliklar hech so'zsiz yosh avlod kamolotiga, oila mustahkamligiga va davlatning kuch-quvvati rivojlanishiga buyuk hissa bo'lib qo'shiladi.

QUSH UYASIDA KO'RGANINI QILADI

Oila farzandning dastlabki tarbiya maktabidir. Shuni nazarda tutganda oilaning ikki sarkori — ota bilan onaning ma'naviy-ruhiy odobi, o'zlarining namunali xulq-atvorlari, yaxshi tarbiya ko'rganliklari, bolalarga tarbiya berishdagi tajriba va mahoratlari, qunt-sabotlari, sezgirlik va talabchanliklari bolalarni yoshlikdanoq boadab bo'lib o'sishida aks ettiruvchi ko'zgudek muhim o'rin tutadi. Bunda odamlarning: „Siz kimning farzandisiz?“ deb so'rashlarida, u inson qanday tarbiya ko'rganligini bilish maqsadi yotadi.

Xalqimizda „Qush uyasida ko‘rganini qiladi“, „Bolani yoshdan, niholni boshdan asra“, „Erkalasa onasi, taltayadi bolasi“, „Bola aziz — odobi undan aziz“ kabi naqlar borki, ularning mag‘zini chaqadigan bo‘lsak: farzandlarning qay tariqa tarbiya ko‘rib, o‘sib, voyaga yetishi, fe‘l-atvorining qanday bo‘lib shakllanishi, birinchi galda ota-onaning farzandlarini qanday usul bilan tarbiyalashiga, o‘zlarini qanday tutishiga, ibrat ko‘rsatishiga, ijobiy yo salbiy ta’sir etishiga bevosita bog‘liqdir, degan ma’no-maqсад kelib chiqadi.

Ota-ona bolaga yoshligidan hayotda yashash nima ekanini, mashaqqat chekmay, bir burda non topib bo‘lmasligini, biror kasb-hunar egasi bo‘lmasa, hayotda ko‘p qiyinchiliklar ko‘rishini uqtirmas ekan, bola voyaga yetgan sari yurar yo‘lini bilmay qoqiladi, garangsib, nima yumush qilishini bilmay, bekor qoladi, bekorchilikdan esa bemazagarchiliklar kelib chiqadi, xunuk ishlarga qo‘l uradi, odobi, tarbiyasi buziladi. Shuning uchun ham ota-ona bolani kichikligidanoq axloq-odobga o‘rgatishi, ilm-hunarli qilishi, dastyorchilikda ko‘zini pishitib borishi ham qarz, ham farzdir.

OILADA BOLALARNI TO‘G‘RI TARBİYALASHNING YO‘L-YO‘RIQLARI

Har bir oilada bolaga tarbiya berishning o‘ziga xos va mos bir qator muhim qonun-qoidalari borki, unga qat’iy amal qilish tarbiya ishining samarali bo‘lishini ta’minlaydi. Shuni ham aytib o‘tish lozimki, bu qonun-qoidalarni nisbiy ravishda umumiy deyish mumkin, chunki har bir bola — bir olam, ular har birining o‘ziga xos shaxsiyati, ahamiyati, ruhiyati va xulq-atvori bor, shu bois shunga qarab muomala qilish darkor. Shuning uchun tarbiyada ota-onaning mas’uliyati, mahorati, ziyrakligi, obro‘-e’tibori muhimdir. Ota-ona qat’iy ravishda bola tarbiyasini maktabgacha tarbiya muassasalari, maktab va jamoatchilik bilan hamkorlikda olib borishi, hamma bolalarini teng ko‘rishi, ularga nisbatan adolatli munosabatda bo‘lishi, bolaning yoshi, o‘sish va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olishi va ayni paytda bola shaxsini hurmat qilishi, unga nisbatan talabchan bo‘lishi muhimdirki, bu yo‘l-yo‘riqlar, qonun-qoidalar oilada tabiiy ravishda, muntazam qo‘llansa, juda yaxshi natijalar beradi, albatta. Shuningdek, bolalarda chiroyli xulq-atvor ko‘nikmasini, malakalarini tarbiyalashning o‘ziga xos ko‘pgina usul

va vositalari borki, ota-ona kundalik hayotda ularni yaxshi bilishi, bevosita har qaysisidan o'z o'rnida, me'yorida, maqsadga muvofiq foydalanishi g'oyat zarur. Bular jumlasiga: ibrat — namuna usuli, yaxshi xulq-atvorga o'rgatish, yaxshilikka odatlantirish, o'rni kelganda nasihat qilish, qat'iy tanbeh berish, bola bilan vaqtincha gaplashmaslik, ularga nisbatan munosabatni o'zgartirish, ishon-tirish, jamoatchilikning ta'siri, rag'batlantirish va qoralash kabi vositalar shunday uslublar hisoblanadi. Har bir ota-ona bola tarbiyasining ijobiy yoki salbiy tomonga o'zgarishiga e'tibor berib, bu kabi nazariy hamda amaliy qonun-qoidalarni o'zlashtirib, unga amal qilsa, ayni muddao bo'ladi. Negaki, oilada bola tarbiyasi g'oyat nozik va murakkab masala bo'lib, bu ota-onadan katta odob bilimini, katta tarbiyachilik mahoratini talab qiladi.

Maqsad aniqligi tarbiyaning asosidir, to'g'rirog'i, u tarbiya ishlarini maqsadga muvofiq to'g'ri yo'naltirish imkonini beradi. Demak, oliy maqsad — yosh avlodni milliy qadriyatlarimiz, yaxshi urf-odatlarimiz va oilaviy an'analar ruhida tarbiyalash, jamiyat uchun oliyanob fazilatli, bilimdon, madaniyatli, bir so'z bilan aytganda, komil insonni yetishtirishdir. Xo'sh, komil inson tarbiyasida biz nimalarga e'tibor berishimiz zarur?

Oilada bolalarni to'g'ri tarbiyalashning asosiy shartlaridan biri tarbiyadagi birlikdir. Bunda ota-ona, oiladagi katta-yu kichik, hamma bir yoqadan bosh chiqarishi, harakat qilishi kerak. Hamma narsada: bolalarga muomalada, ularni rag'batlantirish va jazolashda, tarbiyaviy ta'sir o'tkazishning boshqa vositalarini qo'llashda hammada yakdillik bo'lishi lozim. Odatda, ko'pincha bolaning onasi yoki buvisi ruxsat bergan narsani otasi taqiqlab qo'yadi yoki otasi bergan jazoni onasi rad etib buzadi, bolaning bir qiligi'ni buvisi maqtasa, shu qiligi' uchun otasi uni koyiydi va hokazo. Bunday telba-teskarilik, avvalo, bola tarbiyasini buzadi. Bunday vaziyatda bola talabchan otasi bilan rahmdil onasi va ko'ngli bo'sh buvisi o'rtasida yo'l topishga odatlanadi. Kattalar orasidagi beqarorlik va kelishmovchilikni sezgan bola mug'ambirlik, aldanchilik, tilyog'lamalik, xushomadgo'ylikka o'rganadi.

Bolani aql (talabchanlik) bilan sevganda, uning qiziqishlariga diqqat-e'tibor berganda, mazkur yoshidagi talab va ehtiyojlarni bilganda, bu harakat ota-onaga ruhan va jisman barkamol insonni tarbiyalab yetishtirish imkonini beradi. Bunday farzand o'z navbatida ota-onasini mehr bilan sevadi, ular to'g'risida g'amxo'rlik qila-

di. Bu ajablanarli hol emas. Chunki biz bolalarni qay tarzda yaxshi ko'rsak, ularning ruhiyati, ichki dunyosi, atrof-muhitga munosabati ham shu tarzda tarkib topa boradi.

Hayot tajribasi shuni ko'rsatadiki, ba'zi ota-onalar bolaning hamma talab-ehtiyojlariga haddan tashqari e'tiborli bo'lib, barcha injiqlik va o'jarliklarini ko'tarishga intiladilar. Bunday bola kelajakda noshud bo'lib o'sishdan tashqari, katta bo'lganda to'g'ri-noto'g'ri fikrni odamlarga zo'rlab o'tkazadigan, yomon xulqli, jamiyatga zararli kishi bo'lib qoladi.

Ota-ona hamma bolalariga bir xilda munosabatda bo'lishi tarbiyaning muhim shartidir. Bu omil oilada aka-ukalarning ahil, bir-biriga mehribon, oqibatli bo'lishiga olib keladi, bola oldida ota-onaning obro'si, hurmatini oshiradi, o'z tengqurlari va boshqa odamlarga yaxshi munosabatda bo'lishga, ular to'g'risida g'amxo'rlik qilishga o'rgatadi.

Kuzatishlardan ma'lum bo'ladiki, ba'zida bir ota, bir onadan tug'ilib, bir oilada katta bo'lgan bolalar ko'pincha fe'l-atvor jihatidan bir-birlariga hech o'xshamaydilar. Biri mo'min-qobil, gapga quloq soladigan bo'lsa, boshqasi sho'x, yerga ursa osmonga sapchiydigan bo'ladi. Bunday holatda kattalar ularning har biriga, o'ziga qarab muomala qilishlari, birini ikkinchisidan ortiq ko'rmasliklari lozim. Bil'aks, bu qarash har ikki bolaning tarbiyasiga, ruhiyatiga salbiy ta'sir etishi mumkin. Buni unutmazlik kerak.

Bola tarbiyasi g'oyat nozik, bu narsa vaqtni qo'ldan boy bermay, doimo, muntazam shug'ullanishni talab etadi.

Bolaga munosabatda, birinchi navbatda, uning yoshini hisobga olish kerak. Bolaning o'sish bosqichini uning yoshiga nisbatan quyidagicha belgilash mumkin: uch yoshgacha; uchdan yetti yoshgacha; yettidan o'n yoshgacha; o'ndan o'n to'rtgacha; o'n to'rtidan o'n sakkiz yoshgacha.

Uch yoshgacha bo'lgan bolada jismoniy-ruhiy belgilar rivojlanadi. Bu davr bola hayotida juda mas'uliyatli davrdir. Kichkina vujudning risoladagidek o'sishi, ya'ni ovqat yeyishga, yurish va gapirishga o'rganishi mana shu davrga to'g'ri keladi. Shuning uchun ota-onalar bu davrda bolaga juda hushyor bo'lishlari kerak. Bola tana a'zolarining to'g'ri rivojlanishi, aniq-ravon so'zlashga o'rganishi, yaxshi-yomon narsalar haqida to'g'ri tushunchalar hosil qilishi ota-onalarning e'tiboriga bog'liq.

Shuni unutmaslik kerakki, bola rivojlanishida 3—7 yosh oralig'idagi bosqich juda nozik, alohida ahamiyat berish lozim bo'ladigan davrdir. Bu davrda bola hissiyotida hayotga faol aralashish istak-ishtiyoqi qanot yozib, jo'sh uradi. Bola ko'proq mustaqil harakat qilishga — kiyimlarini o'zi xohlaganicha kiyishga, ovqatini o'zi mustaqil yeyishga, dov-daraxt va tepaliklarga tirmashib chiqishga, o'yinchoqlarini buzib-tuzatishga, xullas, hamma-hamma narsani o'zi bajarishga intiladi va o'yinqaroq bo'lib, hadeganda ko'chaga chiqqisi kelaveradi. Nimani ko'rsa, eshitsa, o'sha haqda qayta-qayta savol berib so'rayveradigan bo'ladi. Ota-onalar boladagi bu xususiyatlarni to'g'ri tushunishlari, uning intilishi, qiziqishini bo'g'masliklari, aksincha erkinlik berib, faqat xatti-harakatlari to'g'ri yoki noto'g'riligini ziyraklik bilan kuzatib borishlari kerak. Xuddi ana shu davrda bolada hayotiy to'g'ri tushunchalarni shakllantirish lozim. Buning uchun esa yolg'on gapirmaslik, iloji boricha xunuk narsalarni bemaza so'zlar bilan ifodalamaslik, har bir savoliga yoqimli va jiddiy, aniq-ravshan javob berish kerak.

Yetti yoshdan o'n yoshgacha bo'lgan bolalarda bu jarayonlar boshqacharoq kechadi. Bola bu yoshida ancha og'ir-vazmin bo'lib, jiddiylashadi. Endi yangi davr — maktab hayoti boshlanadi. Bu davrda ota-onalar uydagi tarbiyaning maktab tarbiyasiga zid kelib qolmasligiga alohida e'tibor berishlari kerak. Buning uchun ota-onalar maktabga bot-bot borib, o'qituvchilar bilan suhbatlashishlari, bolaning uydagi va maktabdagi xatti-harakatlarini taqqoslab ko'rishlari, ziddiyat paydo bo'lsa, tezda oldini olishlari darkor. Bu davrda bolani ruhan qo'llab-quvvatlab, yordam berish, unga madadkor bo'lish, ko'nglini ko'tarib turish zarur, chunki yangi hayotga — maktab hayotiga o'rganish, yangi ko'nikmalar hosil qilish hamma bolalar uchun ham oson bo'lavermaydi.

O'n yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan bolalarda yanada yangi jarayonlar paydo bo'ladi. Bolaning gap-so'zlari, xatti-harakatlari avvalgidan ham jiddiyroq ma'no kashf etadi. Bu davrda bola endi maktab hayotiga to'la moslashib olgan, bir qator mashaqqatli soatlarni ortda qoldirgan, ancha mustaqillikka erishgan bo'ladi. Ota-onalar bu davrda bolada paydo bo'layotgan yangi o'zgarishlarga e'tiborni qaratishlari, ya'ni jinsiy balog'atga yetayotgani, bu esa bolada allaqanday noxush kayfiyatlar tug'dirayotganiga diqqatni qaratib, unda yaxshi, go'zal tuyg'ularning kamol topishiga ko'maklashishlari kerak.

O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan davr bolaning voyaga, kamolotga yetish davri hisoblanadi. Bu davrning asosiy, alohida belgisi — bola o'zini to'la mustaqil tutishga harakat qilishidir.

Endi u odamlardan o'ziga nisbatan kattalardek munosabatda bo'lishlarini, uning fikr-mulohaza va rejalari bilan hisoblashishlarini istaydi. Bu davrda ota-onalar bilan bolalar o'rtasida ba'zi masalalar yuzasidan jiddiy ziddiyatlar chiqib turadi. Bunday vaqtda eng muhimi, ota-onalar: „Bolamiz biz nima desak, hammasini so'zsiz bajaradi“, degan xayoldan voz kechib, uning yurak dardlarini tinglashlari, bola haq bo'lsa, unga yon bosishlari kerak.

Yana shuni unutmazlik lozimki, tarbiyada har bir bolaning xulq-atvoriga qarab alohida muomala, munosabat, e'tibor zarur. Bunda uning yoshi, aql-farosati, jinsi, ruhiy alomatlarini, jismoniy kuch-quvvati, hamma-hammasini hisobga olish kerak bo'ladi. „U hali bola-ku, bolaga bo'laveradi“, „Hammasiga keyin o'zi o'rganib ketadi“ kabi zararli fikrlarni yig'ishtirib qo'yib, bola boshdanoq aqli rasolik bilan tarbiyalab borilishi kerak. Katta bo'lgandan so'ng odamlarning hurmatiga loyiq bo'lib, o'zi tanlagan sohasida jamiyat uchun foydali ish ko'rsata olishi, oilasiga g'amxo'r ota-ona bo'lishi — bularning barchasi komil tarbiyaning shirin mevasidir.

Har bir ota-ona bolaning yoshini, shu davrdagi holatini yaxshiroq tushunish uchun o'zini bola o'rniga qo'yib ko'rishi zarur. Shunda bolaning injiqligi, talabi ravshan ko'rinadi qoladi. Bolaning ko'ngli va holatiga tushunish oson emas, ammo u o'z o'rnida joiz.

Bolaning ruhiy olami — sirli bir dunyo. Bu olamga kirishimiz, bolaning hayajonlari, iztiroblari, quvonchlari, o'y-xayollari, his-tuyg'ularini o'zimizda sinab ko'rib munosabatda bo'lishimiz bolalarni tushunishda bosh mezon bo'lib xizmat qiladi. Ota-ona obro'si tarbiyada hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Farzandlarning ota-onaga so'zsiz itoat qilishi ko'p jihatdan ota yoki onaning oiladagi obro'siga ham bog'liq. Ba'zi ota-onalar, bolam menga hecham quloq solmaydi, tarbiyasi buzilgan, deb shikoyat qilishadi. Ochiq aytish kerakki, bolalarni gapga quloq solmasligi ota-onalarning obro'yi yo'qligini, yana ham to'g'rirog'i obro'larini yo'qotib qo'yanliklarini ko'rsatuvchi belgidir.

Xo'sh, ota-onalarning obro'yi nima va u oilada qanday saqlanishi lozim?

Ota-onaning butun hayoti: odob-u xulqi, odamlar o'rtasidagi mavqeyi, ijtimoiy burchiga bo'lgan munosabati, mehnatsevarligi

(o‘z ota-onasi oldidagi farzandlik burchini qay darajada o‘taganligi), oilasi haqida qayg‘urish, bolajonligi, pok vijdonli bo‘lishi, odamlarga mehribon va jonkuyarligi kabilar ular qozonadigan obro‘ning asosiy omillari hisoblanadi.

Ota-onalar bolalar uchun eng mo‘tabar, aziz-u mukarram kishilardirlar, shu bois bolalar ota-onalariga o‘xshash uchun doimo havas bilan taqlid qilib yashaydilar. Shu tufayli ota-onalar hamma vaqt, har jihatdan bolalarga ibrat bo‘lishlari shart. Oilada bolalar bilan ota-onalarning o‘zaro munosabatlari, ularning bir-birlarini hurmatlashlari va bir-birlariga ishonishlari asosiga quriladi. Odatda, bolalar o‘zlarining hamma ishlarida ota-onalarini o‘zlariga eng yaqin maslahatchilari deb biladilar. Qiyinchiliklarga duch kelganlarida ham, eng og‘ir muammoni hal etishda ham eng birinchi yordamchi ulardir. Bola uchun haqiqiy do‘st ham, shodliklari va tashvishlarini baham ko‘ruvchi aziz insonlar ham ota-onadir.

Yosh bolaning kattalarga taqlidchan va itoatkor bo‘lishi tabiiy bir hol. Kattalar nima bajarsa, u ham darrov shuni bajaradi. Nimani buyursa, ijro qiladi. Ulg‘aygan sari bolaning aqli ko‘p narsalarga yetadigan bo‘lib qoladi, endi u ba‘zi masalalarda kattalar fikri bilan kelisha olmaydi, o‘z aytganida oyoq tirab turib oladi. Ko‘pincha, kattalar bunday holda boladagi bu o‘zgarishni odobsizlik, o‘jarlik, o‘zboshimchalikka yo‘yib, uni nohaq jazolashga urinadilar, bu haqsizlik bola qalbini jarohatlaydi, natijada ota-ona bu haqsizligi bilan o‘z obro‘yiga putur yetkazadi. Yuqorida aytilgan fikrni yana bir bor ta‘kidlash o‘rinliki, bolani tushunmaslik, tarbiyada uning yoshi va xulq-atvoridagi yuz berayotgan o‘zgarishlarni e‘tiborga olmaslik, oxir-oqibat ota-ona va bolalar o‘rtasidagi mehr-muhabbat, ishonchni yo‘qotishga olib keladi.

Shuni unutmazlik kerakki, tarbiyada mayda-chuyda degan narsa bo‘lmaydi, u o‘z o‘rnida juda muhim bo‘lishi mumkin. „Bolani faqat u bilan gaplashganda, nasihat qilganda yoki unga biror narsa buyurgandagina tarbiyalayman, deb o‘ylamang“, degan edi tarbiyashunos olimlardan biri. „Siz bolani turmushingizning har bir lahzasida, hattoki o‘zingiz uyda yo‘qligingizda ham tarbiyalaysiz. Sizning qanday kiyinishingiz, boshqalar bilan va boshqalar haqida qanday gaplashishingiz, xursand bo‘lishingiz yoki tashvishlanishingiz, do‘st va dushmaningiz bilan qanday muomala qilishingiz, gazeta o‘qishingiz — bular hammasi bola uchun katta ahamiyatga ega“ deganda u haqli edi.

Ma'lumki, katta-kichik oilada bola ota-onadan tashqari, uyidagi boshqa oila a'zolarining ta'sirida ham tarbiyalanadi. Kattalar o'z tashvishlari bilan bo'lib ketib, ba'zi noo'rin xatti-harakatlari bilan salbiy yoki ijobiy ta'sir ko'rsatayotganlarini sezmay qolishadi. Chunosonchi, bola doimo kattalarning baqir-chaqirlarini eshitaversa, darg'azab yuzlarni ko'raversa, bu hol asablariga ta'sir etib, u ham yomon fe'l-atvorli, jahldor bo'lib o'sadi. Agar oila a'zolari o'zaro xushmuomalada bo'lsalar, chehralaridan doim bir-birlariga mehribonlik va ahillik balqib tursa, bola ulardan zavq olib xushchaqchaq, odamoxun bo'lib o'sadi.

Ota-ona o'z bolalari oldida hech bir obro'ga ega bo'lmagan hollar ham uchraydi. Bunday ota-onalar bolaning har qanday injiqligini darrov bajaruvchi, o'z talablariga mantiqsiz yondashuvchi, bolaga bugun bir narsa qilishga ruxsat berib, ertasi xuddi shu narsa uchun jazolovchi ota-onalardir, desak yanglishmagan bo'lamiz. Haqiqiy ota-onalik obro'yini bolani qo'rqituvchi qattiq-qo'llik bilan ham, uning hamma narsani qilishga yo'l qo'yadigan, har qanday sho'xligini kechiradigan muloyimlik va marhamatlilik bilan ham qo'lga kiritib bo'lmaydi. „Chinakam obro'yingiz fuqarolik faoliyatingizga, fuqarolik tuyg'ularingizga, bola hayotini bilishingizga, sizning unga beradigan yordamingiz va uning tarbiyasi uchun o'zingizni javobgar deb bilishingizga asoslanadi“, deb uqtiradi allomalardan biri.

Ota-onaning obro'yi baland bo'lgan oilalarda bolalar hamma yumush-talablarni so'zsiz bajaradilar, ko'rsatmalarga bajon-u dil bo'ysunadilar. Agar bolalar o'z ota-onalarini chindan hurmat qilsalar, doimo ularning gapidan chiqmaydigan bo'lishadi. Istak va talablariga quloq solishadi. Har bir narsada ular bilan maslahatlashib ish tutishadi. Bu, o'z navbatida bolalarni xato qilishdan asraydi.

Oila tarbiyasidagi muvaffaqiyatlarning hal qiluvchi omillaridan yana biri, ota-onalarning Vatan oldidagi o'z fuqarolik burchlarini faol, izchil va to'la, ongli ravishda bajarishlaridadir.

Oilada ota-onaning obro'yi saqlanishida so'z bilan ish birligi ham muhim o'rin tutadi. Bolalarning o'qishi, dam olishi, oilaviy yumushlarga yordamlashishi va hokazolarni muayyan tartibga solib, unga amal qilishini talab etishda, avvalo, ota-onaning o'zi ham bu tartibga amal qilib, namuna ko'rsatishi kerak. Chunki, oqilona tuzilgan kun tartibi to'g'ri tarbiya vositasidir. Kun tartibi bolani

tartib-intizomga o'rgatadi, kuchi va vaqtini tejaydi, topshiriqlarni o'z vaqtida puxta, aniq bajarishga, jamoat orasida o'zini tutishga o'rgatadi, odatlantiradi. Bola hayotining muayyan tarzda tashkil etilishi, mehnat bilan dam olishining to'g'ri almashinib turishini ta'minlaydi. Kun tartibi bolaning sog'lom-tetik o'sishiga hamda aqliy jihatdan to'g'ri rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Rejimga o'rgangan bola har bir ishni o'z vaqtida qilishga intiladi. Vaqtida mehnat qilib, vaqtida dam oladi. Sevgan mashg'uloti bilan shug'ullanishga ham payt topadi. Uy yumushlarida dastyor bo'lishga odatlanadi. Oqibatda bola batartiblikka, saranjom-sarishtalikka, xush odobga o'rganadi. Bunday bola hamisha ruhan tetik, maqsadga intiluvchan, serzavq bo'ladi. Shuning uchun ota-ona bolani yoshlik chog'idanoq vaqtdan to'g'ri foydalana olish, har bir ishni o'z muddatida, ma'lum tartibda bajarishga odatlantirishi kerak.

O'quvchining darsga ulgurmasligining asosiy sabablaridan biri har bir yumushni o'lda-jo'lda bajarishga odatlanganidadir. Ma'lumki, o'quv mashg'uloti bola uchun mehnatning eng murakkab turi hisoblanib, bu ish undan faollikni, diqqat-e'tiborni, chidam va irodani talab etadi. Demak, o'quvchining o'qishdagi muvaffaqiyati, avvalo, uning mehnatsevarligiga hamda oilada har bir yumushni *o'z vaqtida bajarishga* odatlanganiga bog'liq.

Maktabga tayyorlanayotganida har bir bola yaxshi o'qigisi va o'zini yaxshi tutgisi keladi, agar bunga har doim ham erishaver-masa, u holda ko'proq ayb ota-ona zimmasiga tushadi. Shuning uchun ota-onalar bolalarining uy vazifalarni qanday bajarayotganligini muntazam nazorat qilib turishlari, maktabdagi o'qishlari, yurish-turishlarini, ularning muvaffaqiyatini taqdirlashlari, o'z kuchlariga ishonchlarini qo'llab-quvvatlashlari muhimdir.

Ota-onalar bolaning o'qishi bilan, odob-axloqi bilan qiziqishlari, maktab va o'qituvchining o'quvchiga talablarini, maslahat va topshiriqlarini jiddiy kuzatib borsalar, ayni muddao bo'ladi. Bu esa bolaning yaxshi o'qishi va intizomli bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Aks holda, ya'ni bolaning dars tayyorlashi va yurish-turishi o'z ixtiyoriga tashlab qo'yilsa, u vaqtda bola dars tayyorlamay, kunni bekor o'tkazib, kech qiladi. Shuning uchun bolaning o'z vaqtida dars tayyorlashini nazorat qilish ota-ona, qolaversa har bir oila a'zosining burchidir.

Zotan, tarbiya ishi maktab bilan oila hamda jamoatchilik hamkorligida amalga oshiriladigan murakkab, mas'uliyatli va sharafli vazifadir. Bu vazifaning to'g'ri bajarilishi ota-onalarni ham, maktabni ham, jamoatchilikni ham xushnud etadi, bundan keladigan tarbiya samarasi har tomonlama manfaatli bo'ladi, shuni nazarda tutib, ota-ona farzandining o'qituvchisini ustoz bilib, u bilan tarbiyada bamaslahat ish tutishi, o'z navbatida, o'qituvchi ham o'quvchisining ota-onasini g'oyat samimiy va hurmat bilan qalbiga yaqin tutishi kerak, shunda aloqa mustahkam bo'ladi.

Odatda, o'qituvchilar ko'pincha ota-onalar bilan faqat maxsus yig'ilishlardagina, ya'ni yilda uch-to'rt marta o'tkaziladigan „ota-onalar majlisi“da ko'rishib, „rasmiy“ gaplar bilan chegaralanadilar. Iqror bo'lish lozimki, bunday „sovuq“ tadbir ko'zlangan maqsadni bermaydi, ota-ona va o'qituvchi o'rtasida iliqlik uyg'otmaydi. Shunday holatlar ro'y bermasligi uchun o'qituvchi imkon topib har bir ota-ona bilan yaqindan munosabatda bo'lishi, o'zaro maqsadlari birligini yaxshilab tushuntirishi zarur.

O'qituvchi o'quvchisining uyiga qarindoshidek kirib borishi ayni muddao. Ba'zida o'quvchining uyiga o'qituvchi birinchi marta borganida ota-onalar yaxshi kutib olmasliklari mumkin. Ko'pincha, bu holat xulqi yomon, o'zlashtirishi past bo'lgan o'quvchilarning oilasida yuz berishi mumkin. Shunga qaramay, o'qituvchi bunday vaziyatga tayyor turishi va uchrashuvga alohida tayyorgarlik ko'rish lozim. Bunda o'qituvchi o'quvchining dars tayyorlaydigan xonasi, uyidagi xo'jalik ishlariga ishtiroki, kattalarga hurmat munosabati, ukalariga mehribonligi, nimalarga ko'proq qiziqishi, kun tartibi singarilar bilan qiziqishi kerak. Agar ota-ona o'qituvchining bunday savollariga qoniqarli javob qaytarishni istamasa, bu holatga qaramay, o'qituvchi bolaning yaxshi o'qishi, tartib-intizomli bo'lishi uchun ular nimalarga e'tibor qaratishlari haqida do'stona maslahatlar berishga urinib ko'rsa, nur ustiga a'lo nur bo'lardi. O'qituvchi keyingi uchrashuvda ota-onaga o'quvchi haqida (unda jiddiy ijobiy o'zgarish yuz bermagan bo'lsa-da), bolada ijobiy tomonlar, yaxshi xislatlar paydo bo'layotganini gapirishi kerak. Bunday gapdan ota-ona xursand bo'lishi va ular orasida munosabat iliqlashishi va qadrdonlik paydo bo'lishi mumkin.

O'qituvchi bilan ota-onalar o'rtasidagi munosabat kutilgandek bo'lishi qanchalik qiyin kechmasin, bunga erishish yo'llarini topish lozim.

Oilada bola tarbiyasiga salbiy ta'sir qiladigan omillar, ko'pincha

ota-onalarning bolani, uning ruhiyatini tushunmay muomala qilishlaridan, pedagogik bilimlari yetarli emasligidan, shaxs rivojlanishi qonunlariga e'tiborsizliklaridan kelib chiqadi. Hamkorlik ishida maktab bo'yicha o'tkaziladigan umumiy yig'ilishlar bilan bir qatorda, ayrim sinf majlislarining ham alohida o'rni bor. Lekin ayrim o'qituvchi-tarbiyachilar sinf majlislariga ota-onalarning ko'pchiligi kelmasligidan shikoyat qiladilar. Xo'sh, buning sababi nima?

Bizningcha, dastlabki sinf majlislari qiziqarli o'tmagan yoki majlisda ayrim o'quvchilarning o'qishi va intizomi haqidagi bir xil qolipdagi gaplar, kamchiliklar takrorlanavergan. Natijada, bunday yig'ilish hech kimda qiziqish uyg'otmagan.

Yangi o'quv yili oldidan birinchi sinfga keladigan bolalarning ota-onalari bilan maxsus va mazmunli yig'ilish o'tkazish maqsadga muvofiq. Bu yig'ilishda ota-onalar diqqatini faqat farzandlari uchun kerakli narsalar sotib olishga, kiyim-kechak tayyorlashga qaratmay, balki bolaning aqliy, jismoniy va ruhiy sog'lig'iga ham e'tibor berish, unda maktabga qiziqish uyg'otishga, ko'rgan va eshitganlarini so'zlab berishga ham odatlantirish lozimligiga e'tiborni qaratish darkor. Bolani maktabga shu qadar qiziqtirish kerakki, u 1- sentabrni orziqib kutsin. Ana shu mazmunda o'tkazilgan birinchi yig'ilish o'qituvchi va tarbiyachining ota-onalar bilan munosabatlarini mustahkamlaydi.

Ota-onalar bilan o'tkaziladigan har bir yig'ilishda pedagogik mavzularda ma'ruzalar uyushtirish, kinolavhalar ko'rsatishni tashkil qilish alohida ahamiyatga ega. Pedagogik tashviqotning barcha turlari ota-onalarga tarbiya sohasidagi kamchiliklarni bartaraf etishga, o'z farzandlarini yanada yaxshiroq o'rganishlariga yordam beradi. Bu esa umumahamiyatga ega bo'lgan tarbiyaviy ishlarimizning talab darajasiga ko'tarilishi uchun, maktabda ota-onalar bilan hamkorlikda ishlash masalasini yaxshi yo'lga qo'yish uchun yaxshi omil bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, yosh avlodni tarbiyalashda asosiy ta'lim-tarbiya o'chog'i maktabdir. Maktabga turli xil oiladan turli xil xulq-atvordagi o'g'il-qizlar kelishadi. Bularda maktabning qonun va qoidalariga ko'nikma hosil qilish, jamoa bilan birga bo'lish odatini shakllantirish juda qiyin jarayondir. Ana shu jarayonni oila bilan maktab hamkorlikda o'tkazsa, bolalar xulqidagi salbiy xususiyatlarni bamaslahat hal qilishsa, tarbiyasi yomon o'quvchi bo'lmaydi. Afsuski, bizda oila bilan maktab hamkorligi juda bo'sh. Ba'zi bir ota-onalar bolalari tarbiyasi bilan mutlaqo shug'ullanishmaydi. Bolalarning faqat sog'lig'ini nazorat qilishadi, xolos. Bola katta

bo‘lib, uning salbiy jihatlari el nafratiga uchray boshlagach esa, endi aybni maktabdan qidirishadi. Xo‘sh, bolasining biror nuqsonini tuzatish yoki muhokama qilish uchun maktabga chaqirilganda kelishga og‘ringan yoki vaqti yetmasligidan noligan ota-onaga endi bunday ahvolni qanday tushuntirish kerak?

Ota-onalarning juda ko‘pchiligiga taalluqli yana bir xususiyat bor. Bolalari odobli yoki „4“ va „5“ baholarga o‘qiyotgan ota-onalar maktabdagi ta‘lim-tarbiyaga bag‘ishlangan yig‘ilishlarga muntazam kelishadi. Bolalarining odobi ham, bilim darajasi ham qoniqarsiz bo‘lganlari esa bunday yig‘ilishlarda ko‘pincha qatnashishmaydi, goho kelib qolishsa ham gapni qisqa qilib jo‘nab qolishadi. Aslida esa (ayniqsa, keyingi toifadagi ota-onalar) maktab yig‘ilishlarida muntazam qatnashishlari lozim. Shunday qilinganda edi, ularning farzandlari ham yaxshilar safidan o‘rin olgan bo‘lishlariga hech qanday shubha qolmasdi.

Afsuslar bo‘lsinki, ota-onalarimiz orasida bolalarining odob-tarbiyasi, o‘zlashtirishi, hayo-andishasiga emas, balki kiyinishiga, taqinchoqlar taqishiga, qimmatbaho buyumlar bilan bezanib-ziynatlanishiga zeb berayotganlar ham kam emas. Bunday ota-onalarning bolalari hammadan ajralib turishlari, o‘zini ko‘z-ko‘z qilishlari tabiiy, albatta.

Bolalarining qanaqa tarbiya olishlari u tarbiyalanayotgan muhitga bog‘liq. Shunday ekan, yoshlik — beboshlik bo‘lishi ham, yoshlik — nodonlikning boshlanishi bo‘lishi ham bolalarga berilayotgan tarbiyaga va bolalarning tarbiya topishiga bog‘liq. Ona O‘zbekistonimiz mustaqillikka erishgach, maorifimiz oldida birinchi navbatda yangi insonni tarbiyalashdek g‘oyat muhim vazifa ko‘ndalang bo‘ldi.

Yangi inson — ona O‘zbekistonning chinakam sohibi, chinakam ishbilarmoni, chinakam yetuk fuqarosi, bir so‘z bilan aytganda, komil inson bo‘lishi kerak. Ustoz-murabbiylar shunday komil insonni tarbiyalashni oliy burch deb biladilar.

MAHALLANG — OTA-ONANG

„Bir bolaga yetti qo‘shni ota-ona“.
Xalq maqoli

Istiqlol tufayli yangidan qad rostlayotgan mahallalarimiz ijtimoiy va madaniy-ma‘naviy hayotida tub o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Ular faoliyatining huquqiy jihatlari oshirildi, tashqi

dunyo bilan aloqalari yanada mukammallashti, jamiyatimiz islohotlarini amalga oshirishning ishonchli tayanchi va ta'sirchan vositasi sifatida shakllana boshladi.

Insonning butun umri o'tadigan fuqarolar o'zini o'zi boshqaruvining muhim jamoatchilik organi — mahalla bo'lib, uning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda yashovchi har bir oila, shaxs shu ahil jamoa ko'z o'ngida shakllanadi, har bir fuqaroning hayot tarzi, uning nimaga qodir yoki muhtojligini mahalladan ko'proq biladigan idora yo'q. Har bir kishi va uning oilasiga qo'shnilari va mahallasi beradigan baho eng xolis bahodir. Turmush bilan bog'liq har qanday tadbir mahallasiz o'tmaydi.

Fuqarolik jamiyati ko'rinishida mahallaning muhim o'rin tutishini bilgani holda, Respublika rahbariyati mahallani o'zini o'zi boshqarish faoliyatini kuchaytirib — uning moddiy va ma'naviy asoslarini kengaytirish vazifasini qo'ydi.

Milliy qadriyatlarni o'rganish, asrash, muhtojlarni ijtimoiy muhofaza qilish, mahallalar rivojlanishiga har tomonlama ko'maklashish, ular faoliyatini muvofiqlashtirish kabi hayotiy masalalar yurtboshimiz tashabbusi va farmoni bilan tashkil etilgan O'zbekiston „Mahalla“ xayriya jamg'armasining asosiy faoliyati etib belgilandi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'tish davri qiyinchiliklarini e'tiborga olib, kam daromadli oilalarga moddiy yordam ko'rsatish hamda 16 yoshgacha bolalari bo'lgan oilalarga nafaqalar tayinlash ishlari mahallalar orqali amalga oshirilishi Prezident farmoni va Respublika Vazirlar Mahkamasining qarori bilan belgilab qo'yildi. Bu, albatta, mahallalarga bo'lgan katta ishonchdir.

Joylardagi yuqori mutasaddi tashkilotlar, jamg'armamiz bo'limlari, mahalla oqsoqollari va faollari, turli jamoat tashkilotlari o'zaro hamkorlikda aholi o'rtasida ulkan ijtimoiy-ma'rifiy, ma'naviy-tarbiyaviy ishlarni olib borishda samarali mehnat qilmoqdalar. Muayyan yutuqlarga qaramasdan, mahalla oldida xalqimiz ma'naviyatini boyitish, ulardagi milliy iftixor va vatanparvarlik tuyg'usini kuchaytirish, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish tizimini yanada takomillashtirish, komil insonni tarbiyalash, ayniqsa, yoshlar tarbiyasi kabi yechimini kutayotgan talaygina dolzarb masalalar turganini e'tirof etmog'imiz lozim.

Ma'lumki, hamma narsa mahalladan boshlanadi. To'g'ri, keyingi yillarda mutasaddi davlat va jamoat tashkilotlari, xususan, „Mahalla“ xayriya jamg'armasi mahallalarda madaniy, ma'rifiy,

tarbiyaviy ishlarni keng yoʻlga qoʻyib, bu borada sezilarli oʻzgarishlarni amalga oshirdi. Biroq eʼtirof etish lozimki, mahalla yoshlari maʼnaviyatini oshirish, axloq, imon-eʼtiqod kabi odamiylik fazilatlarini yuksaltirish nazarimizdan biroz chetda qolayotganga oʻxshaydi. Ayrim yoshlarimizdagi oqibatsizlik, milliy ong va gʻururning yetishmasligi singari illatlar maʼnaviyatimiz, istiqlolimiz ruhiyatiga mutlaqo ziddir. Binobarin, ularning hech qayerda ishlamay yoki oʻqimay yurishlari hammamizni tashvishga solmay qoʻymaydi, albatta. Axir ularning ham boshida ota-onasi, qoʻni-qoʻshnisi, qolaversa, mahallasi bor. Mahallalarimizdagi baʼzi shaxslarning noxush hayot tarzi bevosita yoshlarimiz ongiga taʼsir oʻtkazayotganining guvohi boʻlib qolmoqdamiz.

Toʻy-maʼrakalardagi dabdabavozliklar, isrofgarchiliklar milliy tarbiyamiz hamda maʼnaviyatimizga, ayniqsa, yoshlar tarbiyasiga toʻgʻri kelmaydigan odatlardir. Albatta, hamma uchun bir xil qolipda ish koʻrish notabiiy. Biroq baʼzi bir „Oʻziga toʻqlar“ el-yurt taomiliga qarab, oddiy mehnatkash va ziyolilar esa imkoniyatlari darajasida ish tutsalar davr talabiga mos boʻlur edi. Tabiiyki, bular, albatta, yoshlarimiz tarbiyasiga oʻzining salbiy taʼsirini oʻtkazmay qolmaydi. Shu bois, bunday masalalar mahalla oqsoqollari hamda faollari eʼtiborida boʻlmogʻi darkor.

Taʼlim-tarbiya ishlarini diniy aqidalarimizga, islom taʼlimotiga mos holda olib borish foydadan xoli boʻlmasligini bilamiz. Islom dini faqat ibodat-u roʻza tutish emas, shuningdek, u hayot, imon, eʼtiqod, tarbiya, axloq, odob, halollik, poklik, Vatanni sevish, bilim olish, hunar oʻrganish, oxiratni oʻylab ish tutish sinrgarilarga chorlovchi taʼlimot ham ekanligini esdan chiqarmasligimiz lozim. Afsuski, ayrim chala mullalar va otin oyilar mahalla yoshlarini chalgʻitib, oʻzlari bu sohada muayyan bilimga ega boʻlmay turib, yoshlarga bilim bermoqchi boʻladilar. Bu borada mahalla oqsoqollari oʻz oʻrinlari qanday boʻlishini toʻgʻri anglab olmoqlari lozim.

Mahallalar hayotidagi shu va shunga oʻxshash kamchiliklarni bartaraf etish masalasi, ayrim mahalla oqsoqollari kengashlarining eʼtiboridan chetda qolayotganga oʻxshaydi.

Oʻzbekiston „Mahalla“ xayriya jamgʻarmasi tomonidan 1996- yilda yuqorida koʻrsatilgan muammolarning yechimini topishda mahalla va uning tarkibiy qismlaridan biri — xotin-qizlar kengashi ish faoliyatini tashkil qilish va ularni takomillashtirishga qaratilgan maxsus tavsiyanoma ishlab chiqildi. Bu narsa kitobcha holda nashr etilib, jamgʻarma viloyat boʻlimlari orqali mahallalarga

tarqatildi. Lekin ushbu tavsiyanoma mahalla hayotida hali to'raligicha aks etmayotgandek ko'rinadi.

Biz huquqiy demokratik jamiyat qurayotgan ekanmiz, hayotning barcha jabhalarida qonun ustuvorligini ta'minlashga hissamizni qo'shmog'imiz lozim. Agar barcha mahalla ahli, oilalar hamkorlikda ish olib borsak, xususan, yoshlar o'rtasidagi huquqbuzarliklarning bir qancha kamayishiga erishgan bo'lardik. Demak, mahalla markazlari, guzarlarni kerakli o'quv qo'llanmalari, plakatlar bilan jihozlash, uchrashuv-suhbatlar va maslahatlar uyushtirish asosiy vazifalarimizdir. Bu ishga mahallalarda istiqomat qiluvchi adliya xodimlarini, nafaqadagi pedagoglarni keng jalb qilish maqsadga muvofiqdir.

Shunday dolzarb masalalardan yana biri tadbirkorlikni rivojlantirishdir. Bu vazifani amalga oshirish, ayniqsa, qishloq mahallalari sharoitida, birinchidan, mavjud ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni joylarning o'zida yechishga, ikkinchidan, oz mablag' sarflab, ko'pchilikni ish bilan ta'minlashga, uchinchidan, bu borada erishiladigan ijobiy natijalar aholi turmush darajasini yaxshilashiga, ya'ni ish bilan bandlik dasturini amalga oshirishga katta yordam beradi, albatta. Bularidan tashqari, mamlakatda kam ta'minlangan oilalarga moddiy yordam ko'rsatilgan, ayrim fuqarolarning ish topolmayapmiz degan da'vo-arizalariga ham chek qo'yilgan bo'lur edi. Jamiyatimiz rivojlanishida mahallalar ahamiyatidan kelib chiqib, kelajakda ularning to'liq hisobidan faoliyat ko'rsatish ham muhimdir. Fikrimizcha, bu jiddiy va muhim masalani amalga oshirish davlatimizning og'irini yengillashtirishga, aholi o'rtasida, ayniqsa yoshlar o'rtasida boqimandalikni yo'qotishga, tashabbuskorlik va tadbirkorlikni rivojlantirishga, mahallalarning ijtimoiy xo'jalik masalalarini hal qilishga hamda ularning ichki imkoniyatlarini to'la ishga solish sohasida qo'yilgan dadil qadam bo'lur edi.

Bunday harakatlar Toshkentdagi 1-Charx Kamolon, Chimboy va Islomobod mahallalarida allaqachonoq boshlangan va yaxshi natijalar bermoqda.

Tajribadan ma'lumki, yoshlar tarbiyasi ular ma'naviy kamotining samarali yo'llaridan biri davlat huquq-targ'ibot organlari, xalq ta'limi tizimi hamda mahallalarning, jamoat tashkilotlarining yaqin hamkorligidir. Bu borada „Mahalla“ xayriya jamg'armasining Respublika Xalq Maktab-oila hamkorligida ishlab chiqilgan „Mahalla, Maktab-oila hamkorligi konsepsiyasi“ va shu asosida

Andijon shahri Maktab va „Mahalla va maktab hamkorligi“ Respublika ko‘rik-tanlovi o‘zining ijobiy natijasini berdi. Shunday hamkorlik „Kamolot“ va „Nuroni“ jamg‘armalari bilan aniq shartnoma asosida, shuningdek, Ichki ishlar vazirligi, Respublika xotin-qizlar qo‘mitasi, O‘zbekiston xalq demokratik partiyasi va boshqa jamoat tashkilotlari bilan ham ma‘lum darajada yo‘lga qo‘yilgan. Bu ishlarni joylarda yanada takomillashtirmog‘imiz lozim. Jamiyatimizda o‘tkazilayotgan islohotlar jarayoniga, komil insonni tarbiyalashga har bir oila, har bir mahalla munosib ulushini qo‘shishga qodir va bu hammamizning muqaddas burchimiz bo‘lib qolmog‘i lozim.

Savol va topshiriqlar

1. Bola tarbiyasida ota-onaning burch va mas‘uliyatini so‘zlang.
2. Dono xalqimiz „Bola boshdan — nihol yoshdan“, „Bola aziz, odobi undan aziz“, „Erkalasa onasi, taltayadi bolasi“, „Qush uyasida ko‘rganini qiladi“ kabi maqollar orqali ota-onalarga nimalarni uqtirmoqchi bo‘ladi?
3. Oila baxti ko‘p jihatdan ayolga bog‘liq deyishadi. Buni Siz qanday tushunasiz? „Erni er qiladigan ham, qaro yer qiladigan ham xotin“ degan naql bor, xalqimiz bu bilan nima demoqchi?
4. Maktab jamoasi va ota-onalar hamkorligining qanday yo‘l va vositalarini bilasiz?
5. „Mahallang — ota-onang“, „Bir bolaga yetti qo‘shni ota-ona“ hikmatlarining ma‘no-mazmunini yozma ravishda bayon qiling.

XXXV BOB. MAKTABDA SINFDAN TASHQARI OLIB BORILADIGAN TARBIYAVIY ISHLAR

1. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning mohiyati.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ish — pedagogning o‘qishdan tashqari vaqtda o‘quvchilarning xilma-xil faoliyat turlarini tashkil etishdan iborat bo‘lib, u bola shaxsining sotsiallasuvi uchun zarur sharoitlarni ta‘minlaydi. Bunda, avvalo, maktabning pedagogik jarayonida sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning o‘rnini aniqlab olish darkor.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ish xilma-xil faoliyat turlari majmuyidan iborat bo‘ladi va u bolaga tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatishda keng imkoniyatlarga ega.

Bu imkoniyatlarni qarab chiqamiz.

Birinchidan, xilma-xil o‘qishdan tashqari faoliyat bolaning individual qobiliyatlarini har tomonlama ochib berishga imkon yaratadi. Vaholanki, uni darsda har doim ham uddalab bo‘lmaydi.

Toshkent shahar maktablaridan birida 1- sinfnining archa bayramida archaga o‘rnatilgan mayda lampochkalar marjoni yonmayotganligi ma‘lum bo‘ldi. O‘qituvchi yordam izlab ketdi. Yuqori sinf o‘quvchilaridan birini boshlab kelganida, archa chiroqlari yonib turardi. Uni 1- sinf o‘quvchisi — intizomsiz, betartib, ammo zehni o‘tkir, darslarda bir joyda o‘tirolmaydigan Karim tuzatgan edi. Shu tariqa o‘qituvchi bolaning elektrotexnikaga qiziqishini bilib oldi va keyinchalik uning texnik qobiliyatlarini rivojlantiruvchi vaziyatlarni yaratib turdi.

Xuddi shu sinfdan, lekin ikkinchi o‘quv yilida, „deyarli ikkinchi“ qiz hammani hayratga soldi. Piyozni o‘toq qilishda u shunchalik tez va chaqqon ishladiki, o‘rta va yuqori sinflardagi bolalarni ham orqada qoldirib ketdi. Endi unga o‘taketgan dangasa deb qarab bo‘lmasdi.

O‘z maktab tajribangizdan shunga o‘xshash misollarni eslab ko‘ring. Shunda siz sinfdan tashqari ishlar bolalarning xulq-atvori, yurish-turish tarziga ijobiy ta‘sir ko‘rsatganligini ko‘rasiz. Bundan tashqari, xilma-xil faoliyat turlari bolaning o‘z-o‘zini namoyon qilishiga, unda o‘ziga ishonch paydo bo‘lishiga, ya‘ni o‘zini o‘zi ijobiy idrok qilishiga yordam beradi.

Ikkinchidan, turli xil sinfdan tashqari ishlarga jalb qilinishi

bolaning shaxsiy tajribasini, inson faoliyatining rang-barangligi haqidagi bilimlarini boyitadi, bola zaruriy amaliy ko'nikma va malakalar hosil qiladi. Masalan, „yashirin ustaxona“da ikkinchi sinf o'quvchilari o'qituvchi bilan birgalikda „kindersurpriz“, plastmassa butikalardan turli xil suvenirilar tayyorlaydilar. „Biz mehmonga boramiz“ deb nomlangan umumsinf mashg'ulotida esa sovg'alar berish, boshqalar haqida g'amxo'rlik qilishni o'rganadilar va hokazo.

Uchinchidan, turli xildagi sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar bolalarda xilma-xil faoliyat turlari bo'lgan qiziqishni rivojlantirishga, samarali, jamoatchilik tomonidan ma'qullanadigan ishlarda faol ishtirok etish istagini uyg'otishga yordam beradi. Agar bolada topshiriqlarni bajarishda uning muvaffaqiyatini ta'minlovchi muayyan amaliy ko'nikmalar bilan birga, mehnat qilishga qiziqish shakllangan bo'lsa, u o'zining shaxsiy faoliyatini mustaqil ravishda tashkil etishi mumkin. Bu esa bolalarning bo'sh vaqtlarida o'zlarini biror-bir foydali ish bilan band eta bilmaydigan hozirgi paytda ayniqsa dolzarbdir.

Shu narsa aniqlanganki, xilma-xil sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar yaxshi yo'lga qo'yilgan maktablarda tarbiyasi „qiyin“ bolalar kam, ammo ularning jamiyatga moslashishi „qo'shib ketish“ darajasi yuqori.

To'rtinchidan, bolalar turli ko'rinishdagi sinfdan tashqari ishlarda ishtirok etib, o'zlarining individual xususiyatlarini namoyon etibgina qolmaydilar, balki jamoada yashashni, ya'ni bir-biri bilan hamkorlik qilish, o'z o'rtoqlari haqida qayg'urish, o'zini boshqa kishi o'rniga qo'yishni o'rganadilar. Shu bilan birga, sinfdan tashqari ishlarning har bir turi — ijodiy, bilishga qaratilgan, sport, mehnat, o'yin xarakterida bo'lib, o'quvchilarning muayyan yo'nalishdagi o'zaro hamkorlik tajribasini boyitadi.

Masalan, spektakl qo'yish vaqtida bolalar o'zaro hamkorlik tajribasini egallaydilar. Sinfni jamoa bo'lib yig'ishtirishda ular vazifalarini taqsimlash, bir-biri bilan kelishib olish ko'nikmalarini hosil qiladilar. Sport faoliyatida esa bolalar „bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun“ iborasi nimani anglatishini, o'zaro hamjihatlikni, „yonidagilarni sezishni“ o'rganadilar.

Shunday qilib, darsdagi tarbiyaviy ishlar bilan bog'liq holda olib boriladigan sinfdan tashqari ishlar o'qituvchi tarbiyaviy ishi-ning mustaqil sohasidir.

2. Sinfдан tashqari tarbiyaviy ishlarining maqsadi va vazifalari

Sinfдан tashqari tarbiyaviy ishlar maktabdagi tarbiyaviy ishlarining tarkibiy qismi bo'lgani sababli, u tarbiyaning umumiy maqsadga erishishga — bolaning jamiyatda yashashi uchun zarur bo'lgan sotsial tajribani o'zlashtirib olishga va jamiyat tomonidan qabul qilinadigan qadriyatlar tizimining shakllanishiga qaratilgandir.

Sinfдан tashqari tarbiyaviy ishning o'ziga xos xususiyati quyidagi vazifalarga muvofiq holda namoyon bo'ladi:

1. Bolada ijobiy „men“ konsepsiyasini tarkib toptirish. U uchta omillar: a) boshqa kishilarning unga nisbatan xayrixohlik bilan munosabatda bo'lishiga ishonch; b) o'zining u yoki bu faoliyat turini muvaffaqiyatli o'zlashtirib olishiga astoydil ishonganlik; d) o'zining muhim o'rnini his etish bilan xarakterlanadi. Ijobiy „men“ konsepsiyasi bolaning o'z-o'ziga nisbatan va o'ziga o'zi baho berishining obyektivligiga pozitiv munosabatini ifodalaydi. U boladagi o'ziga xos xususiyatlarning kelgusida rivojlanishi uchun asos hisoblanadi. Tarbiyasi „qiyin“ bolalar, odatda, o'zlari haqida salbiy tasavvurlarga ega bo'ladilar. Pedagog bu tasavvurlarni kuchaytirishi yoki o'zini va o'z qobiliyatlarini ijobiy idrok qilishi tomon o'zgartirishi mumkin. O'quv faoliyatida ko'pgina sabablarga ko'ra (o'quv faoliyatini bola uchun murakkabligi, sinfda bolalar sonining ko'pligi, o'qituvchining kasbiy mahorati kamligi va boshqalar) har bir bolada ijobiy „men“ konsepsiyasini shakllantirishga muvaffaq bo'linmaydi. Sinfдан tashqari ishlar o'quv jarayoni cheklanishlarini bartaraf etish va bolaning o'zini pozitiv idrok qilishiga imkon beradi.

2. Bolalarda hamkorlik, jamoada bir-biriga yordam berish ko'nikmalarini shakllantirish. Tezroq ijtimoiy moslashish uchun bola faqat o'ziga emas, balki boshqa kishilarga ham ijobiy munosabatda bo'lishi kerak. Agar bolada ijobiy „men“ konsepsiyasi bo'lgan holda o'rtoqlari bilan kelisha olish, vazifalarni taqsimlash, boshqa kishilarning qiziqishi va istaklarini hisobga olish, birgalikdagi ishlarni bajarish, kerakli yordam ko'rsatish, mojarolarni haqqoniy hal etish, boshqalarning fikrini hurmat qilish malakalari shakllangan bo'lsa, uning katta bo'lgandagi mehnat faoliyati muvaffaqiyatli kechadi. Jamoa o'zaro hamkor bo'lgandagina ijobiy „men“ konsepsiyasi to'liq shakllanadi.

3. Bolalarda xilma-xil faoliyat turlari bilan tanishish orqali

samarali, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlanadigan faoliyatga ehtiyoj uyg‘otish, bolaning individual xususiyatlariga muvofiq ularda qiziqish, zarur ko‘nikma va malakalarni tarkib toptirish. Boshqacha so‘zlar bilan aytganda, sinfdan tashqari ishlarda bola foydali ishlar bilan shug‘ullanishni o‘rganishi, bunday faoliyatga kirishishi va uni mustaqil ravishda tashkil etishi kerak.

4. Bolalar dunyoqarashining axloqiy, emotsional, irodaviy komponentlarini tarkib toptirish. Sinfdan tashqari ishlarda bolalar axloqiy tushunchalarni o‘zlashtirish orqali xulq-atvorning axloqiy normalarini ham bilib oladilar. Emotsional soha esa ijodiy faoliyatdagi estetik tasavvurlar orqali shakllanadi.

5. Bilishga bo‘lgan qiziqishni oshirish. Sinfdan tashqari ishning mazkur vazifasida o‘quv ishlari bilan sinfdan tashqari ishlarning vorisligi aks etadi. Chunki sinfdan tashqari ishlar darslardagi tarbiyaviy ish bilan bog‘langan va pirovard natijada o‘quv jarayoni samaradorligini oshirishga qaratilgan. Sinfdan tashqari ishning yo‘nalishlaridan biri sifatida bolalardagi bilishga bo‘lgan qiziqishni oshirish, bir tomondan, o‘quv jarayoniga „ishlaydi“, boshqa tomondan bolaga tarbiyaviy ta’sirni kuchaytiradi.

Yuqorida aytib o‘tilgan vazifalar sinfdan tashqari ishlarning asosiy maqsadiga erishishda uning asosiy yo‘nalishlarini aks ettiradi. Real tarbiyaviy ishda ular sinfnig, pedagogning, umummaktab o‘qishdan tashqari ishlarning xususiyatlariga muvofiq konkretlashtirilishi kerak.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning vazifasi. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishning maqsadi va vazifalari bir-butun pedagogik jarayonning ta’lim berish, tarbiyalash va rivojlantirish jarayonlarining vazifalariga o‘ziga xos xarakter kasb etadi.

Masalan, ta’lim berish funksiyasi o‘quv faoliyatidagi kabi birinchi darajali ahamiyatga ega emas. Sinfdan tashqari ishda u ta’limning tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi vazifalarini samarali amalga oshirish uchun yordamchilik rolini bajaradi. Sinfdan tashqari ishning ta’lim berish vazifasi ilmiy bilimlar sistemasini, o‘quv ko‘nikma va malakalarni shakllantirishdangina iborat emas, balki bolalarni muayyan xulq-atvor malakalariga, jamoaviy hayotga, muomala ko‘nikmalariga o‘rgatishdan ham iborat.

Sinfdan tashqari ishlarning rivojlantiruvchi vazifasi katta ahamiyatga ega. U o‘quvchining psixik jarayonlarini rivojlantirishga qaratilgandir. Bundan tashqari, sinfdan tashqari ishning rivojlantirish vazifasi o‘quvchilarni tegishli faoliyatga jalb qilish orqali ularning individual qobiliyatlarini rivojlantirishdan ham iboratdir.

Masalan, artistlik qobiliyati bor bo'lgan bolani spektakl, bayram va hokazolarda ishtirok etishga jalb qilish mumkin. Matematik qobiliyati bor bolaga matematika olimpiadasida ishtirok etishni, muayyan vaqt ichida shahar bo'ylab sayr qilishning eng qiziqarli va xavfsiz yo'nalishini hisoblab chiqishni taklif etish mumkin. Shu bola bilan individual ishlashda pedagog unga bolalar uchun misol va masalalar tuzishni taklif etsa ham bo'ladi.

Sinfdan tashqari ishning rivojlantiruvchi funksiyasi bolaning yashirin qobiliyatlarini aniqlash, mayllari, qiziqishlarini rivojlantirishdan iborat. Pedagog bolaning biron-bir narsaga qiziqayotganligini sezsa, unga mana shu masalaga doir qo'shimcha qiziqarli axborotni aytishi, adabiyotlarni taklif etishi, o'quvchining qiziqishlari sohasidan topshiriqlar berishi, biror masala yuzasidan o'zining bilimdonligi uchun bolalar jamoasining tahsiniga sazovor bo'ladigan sharoit yaratishi mumkin. Bu bilan pedagog bolaga yangi imkoniyatlar ochib beradi va shu yo'l bilan uning qiziqishlarini mustahkamlaydi.

Konkret faoliyatga tayyorlanishda sinfdan tashqari ishning funksiyasi haqidagi axborotdan qanday foydalanish mumkin? Ijobiy natijalarga erishish uchun maqsadni ifodalash zarur. Aytaylik, siz bolalar bilan mehmonda o'zini tutish qoidalari haqida suhbat o'tkazmoqchisiz. Siz shunday maqsad qo'yasiz: bolalarga axloq qoidalari haqida bilim berish. Bu maqsad ta'lim berish funksiyasini amalga oshirishga qaratilgan va sinfdan tashqari ishda birinchi (asosiy) emas. Shuning uchun bolalar bilan bo'ladigan suhbatning maqsadini shunday ifodalash kerakki, u birinchilik funksiyalarini sinfdan tashqari ishning vazifalariga mos holda aks ettirsin, mehmonda o'zini tutish qoidalari haqidagi yangi bilimlarni ma'lum qilish esa shu suhbatning vazifalaridan biri bo'lsin. Bular quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin: bolalarda mehmonga borganda muayyan qoidalarga rivoya qilish istagini uyg'otish; odob-axloq qoidalariga bo'lgan qiziqishni oshirish; „axloq normasi“ tushunchasini shakllantirish va hokazo. Sinfdan tashqari ishning maqsadi, vazifasi, funksiyalari uning mazmunini tanlashga ta'sir etadi.

Sinfdan tashqari ishning mazmuni bolaning shaxsiy tajribasida his-hayajon bilan boshdan kechirgan va amalga oshirilgan inson hayotining xilma-xil jihatlari: fan, san'at, adabiyot, texnika, kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabat, axloq va hokazolarning soddalashtirilgan ijtimoiy tajribasidan iborat.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar mazmunining o'ziga xos xususiyati quyidagilar bilan ajralib turadi:

— birinchidan, emotsional tomonlarning ma'lumot tariqasidagi axborotdan ustunligi bilan (samarali tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish uchun bolaning aql-idrokiga emas, balki uning his-tuyg'ulariga, kechinmalariga, to'g'rirog'i, his-tuyg'u orqali aql-idrokiga e'tibor berish talab etiladi);

— ikkinchidan, sinfdan tashqari ishlarning mazmunida bilimlarning amaliy jihati belgilovchi ahamiyatga ega, ya'ni sinfdan tashqari ishning mazmuni xilma-xil malaka va ko'nikmalarni takomillashtirishga qaratilishi kerak.

Sinfdan tashqari ishlarda o'quv malakalari takomillashadi, axborot izlash, turli xil sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishda mustaqil ishlash ko'nikmalari, kommunikativ malakalar, hamkorlik, axloq normalariga rioya qilish malakalari mashq qilinadi. Sinfdan tashqari ishlarning mazmunida nazariy jihatlariga qaraganda amaliy jihatlariga ko'proq ahamiyat berilar ekan, ularning mazmuniga bolalar faoliyati nuqtayi nazaridan qarash kerak.

Bolalarning sinfdan tashqari ishlardagi bilish faoliyati ularda bilishga qiziqishning ta'limda ijobiy motivatsiyalarni shakllantirish, o'quv malakalarini takomillashtirish uchun mo'ljallangan. U o'quv faoliyatining davomi hisoblanadi. Lekin unda boshqa shakllarda foydalaniladi. Bular „Nimachilar klubi“, „Qiziquvchilar turniri“, „Nima? Qayerda? Qachon?“, politexnika muzeyiga, ishlab chiqarishga ekskursiyalar, turli ko'rgazmalarga borish va hokazolar bo'lishi mumkin.

Ko'ngilochar ishlar bolalarning to'laqonli dam olishini tashkil etish, ijobiy emotsiyalar yaratish, jamoada iliq, do'stona muhit hosil qilish, asabiy zo'riqish holatini yo'qotish uchun zarurdir. Uning „O'yin shaharchasi“, „Ogonyok“, „Qiziqchilik“, diskoteka kabi shakllari samaralidir. Sinfdan tashqari ishda ko'pincha ana shu ikki jihat — bilish va ko'ngil ochish jihatlarini birlashtiriladi. Masalan, „Mo'jizalar maydoni“, „Qiziqarli ... (matematika, tarix, geografiya va h.k.), fantazyachilar konkursi, viktorinalar, topishmoqlar kechasi va boshqalar. Bu jihatlarining qaysi biri ustunligini aniqlash uchun pedagogning muayyan bir shaklda amalga oshirayotgan tarbiyaviy ishining maqsadi, vazifalarini tahlil qilish kerak.

Bolalarning sinfdan tashqari ishdagi sog'lomlashtirish-sport faoliyati ularning to'laqonli rivojlanishi uchun zarur. Chunki kichik maktab yoshidagi bolalarda, bir tomondan, harakatga ehtiyoj juda yuqoriligi kuzatilsa, boshqa tomondan, o'smirlik yoshida organizm ishidagi o'zgarishlar xarakteri kichik yoshdagi o'quvchi sog'lig'ining

holatiga bog'liq. Sport-sog'lomlashtirish faoliyati tabiatga uyush- tiriladigan ekskursiyalarda, sport o'yinlari va harakatli o'yinlarda, spartakiadalarda, yurishlarda va hokazolarda amalga oshiriladi.

Sinfdan tashqari ishlardagi mehnat faoliyati xilma-xil mehnat turlari: uy-ro'zg'or mehnati, qo'l mehnati, ijtimoiy foydali mehnat, xizmat ko'rsatish mehnati mazmunini aks ettiradi. Sinfdan tashqari ishlarda mehnat faoliyatini tashkil etish pedagog uchun muayyan qiyinchiliklar tug'diradi. Ammo uning sa'y-harakatlari o'quvchilarning sistemali mehnat faoliyati beradigan tarbiyaviy natijalar uchun arziydi.

Mazkur natijalar mehnat qilish ehtiyojining shakllanganligida, o'zini biror narsa bilan mashg'ul qila olishida namoyon bo'ladi. Mehnatsevarlik, mehnat ko'nikma va malakalari „Qorbobo usta-xonasida“ „Nina va ip“, „Shpuntik va vintik“, „Kitob kasalxo-nasi“ to'garaklarida, sinfning ta'mirlash ustaxonasida, muntazam ravishda ozodalik kunlarini o'tkazishda shakllanib boradi. Sinfdan tashqari ishlarda darsga, o'yinlarga ko'rgazmali qurollar tayyor-lashni, otaliq ishlarini, o'z shahrini obodonlashtirish ishlarini tashkil etish mumkin.

Ijodiy faoliyat bolalarning qobiliyatlarini, qiziqishlarini rivojlantirishni, ularning ijodiy imkoniyatlarini ochilishini nazarda tutadi. Ijodiy faoliyat ommaviy tadbirkorlarning konsert, qo'shiq, badiiy o'qish, rasm konkurslari, teatr, dizayn-klub kabi shakllarida aks etadi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan faoliyat turlari oldida o'quvchi dunyoqarashining axloqiy, emotsional va irodaviy komponentlarini shakllantirish vazifasi turadi.

Axloqiy soha axloqiy tushunchalar bilan tanishish hamda suhbat, munozara, o'yin mashg'ulotlari va boshqa shakllarda axloq- odob me'yorlarini o'zlashtirish orqali shakllanadi.

Iqtisodiy, ekologik qarashlar va e'tiqod o'quvchilar dunyo- qarashining muhim tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo'ladi. Ular: „Iqtisodiyot maktabi“, „Iqtisodiyot nima?“, „Shahardagi daraxt“ operatsiyasi“ mavzularidagi suhbatlarda, „O'rmon xodimi huzuriga mehmonga“ ekologik ekspeditsiyasida, „Uyda biz yaxshi ko'radigan jonivorlar“ suhbatida, teatrlarga borish, kinofilm va multfilmlarni muhokama qilish kabi shakllardan foydalanishda tarkib topadi.

Sinfdan tashqari ishlarning mazmuni hamma maktablarda ham bir xilda emas. Unga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. Maktabning an'analari va o'ziga xos xususiyati. Masalan, agar

maktabda ta'lim birinchi o'rinda tursa, sinfdan tashqari tarbiyaviy ishda bilishga qaratilgan tadbirlarga ko'proq o'rin beriladi. Diniy muassasa (idora) homiyligidagi maktabda sinfdan tashqari ishlar tegishli diniy-axloqiy tushunchalarni o'z ichiga oladi. Ekologik tarbiya tegishli yo'nalishdagi maktabda ustuvorlik qiladi va hokazo.

2. Bolalar yoshining, sinfning o'ziga xos xususiyatlari.

3. O'qituvchining, uning qiziqishlari, mayllari, ko'rsatmalarining o'ziga xosligi. Agar o'qituvchi bolalarni o'qitishda yuqori natijalarga erishishga harakat qilsa, u sinfdan tashqari ishlarda ham shu maqsadga erishishga yordam beradigan ishlarni tanlaydi. Boshqa pedagog uchun ta'lim jarayonida o'quvchi shaxsini tarkib toptirish muhimroq, shuning uchun u sinfdan tashqari ishlarda o'quvchilarning mehnat va ijodiy faoliyatini afzal ko'radi. Sportni sevadigan pedagog esa sog'lomlashtirish-sport ishlarini tashkil etish orqali o'quvchilarga ta'sir ko'rsatishga harakat qiladi.

Sinfdan tashqari ishning shakllari — bu uning mazmuni amalga oshiriladigan sharoitlardir. Sinfdan tashqari ishlarning shakllari juda ham rang-barang. Bu rang-baranglik ularni tasniflashda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Shu sababli yagona tasnif yo'q. Ularni ta'sir ko'rsatish obyektiga bo'yicha (individual, guruhiy, ommaviy shakllar) hamda tarbiyaning yo'nalishi, vazifalari (estetik, jismoniy, axloqiy, aqliy tarbiya, mehnat tarbiyasi, ekologik va iqtisodiy tarbiya) bo'yicha tasniflash taklif etilgan.

Maktabda olib boriladigan sinfdan tashqari ishlarning ba'zi shakllari, o'z xususiyatiga ko'ra, bolalar orasida ommalashib ketgan, adabiyotlardan olingan. Masalan, „Temurchilar, otaliq ishlari“, KVN, „Nima? Qayerda? Qachon?“, „Kuyini top“, „Mo'jizalar maydoni“, „Ogonyok“ va boshqalar.

Sinfdan tashqari ishlar shaklini tanlaganda uning tarbiyaviy ahamiyatini shu ishning maqsadi, vazifalari nuqtayi nazaridan baholash kerak.

Sinfdan tashqari ishlarning metodlari va vositalari tarbiya metodlari hamda vositalaridan iboratdir. Ularni tanlash sinfdan tashqari ishning mazmuni, shakli bilan belgilanadi. Masalan, pedagog bolalarning bilishga bo'lgan qiziqishlarini, ong-bilim doirasini kengaytirishga qaratilgan va „Inson va fazo“ deb nomlangan sinf mashg'ulotini tanladi deylik. Shunda u quyidagi metodlardan foydalanishi mumkin: bolalar bilan suhbat (ularning qiziqishlari, mazkur masala yuzasidan xabardorligini aniqlash maqsadida); bolalarga axborot tayyorlash bo'yicha topshiriq (o'ziga xos hikoya metodi); o'yin metodi turli variantlarda qo'llaniladi

(sujetli rollarga bo‘lib o‘ynaladigan o‘yin elementlari — bunda maxsus o‘yin anjomlari yordamida bolalardan biri „kosmos“ga yuboriladi va undan ko‘rayotganlarini tavsiflash so‘raladi); „parvoz rejasi“ni tuzish — bunda bolalar kosmonavtlar bajaradigan ish turlarini aytib o‘tadilar; uzoq sayyoralarda qoldirilgan sirli xatlarni rasshifrovka qilish va hokazo.

Quyidagilar esa bu sinf mashg‘ulotining vositalari sifatida namoyon bo‘ladi: sinfning bezatilishi (yulduzli osmon xaritasi, kosmonavtlarning portretlari, kosmosdan olingan fotosuratlar); musiqiy bezak („kosmik musiqa“); kosmonavtlarning bir-birlari bilan gaplashgani yozilgan lentalar, kosmik kemaning uchirilishi; o‘yin anjomlari, Quyosh sistemasi sxemasi, videomateriallar, „begona sayyoraning nomalari“, bolalarga tavsiya qilinadigan kosmos haqidagi kitoblar.

Shunday qilib, sinfdan tashqari ishning mohiyatini uning imkoniyatlari, maqsadi, vazifasi, mazmuni, shakllari, metodlari hamda vositalari orqali qarab chiqilgandan keyin bu ishning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash mumkin:

1. Sinfdan tashqari ishlar bolalar faoliyatining xilma-xil turlari majmuyidan iborat. Bu ishlarni o‘qitish davomida amalga oshiriladigan tarbiyaviy ta’sirlar bilan birgalikda tashkil etilishi bolaning shaxsiy sifatlarini tarkib toptiradi.

2. Vaqt jihatidan orqaga surilganlik. Sinfdan tashqari ish — bu avval katta va kichik ishlar majmuyidan iborat bo‘lib, uning natijalari vaqt jihatidan orqaga surilgan bo‘ladi, har doim ham pedagog tomonidan kuzatilmaydi.

3. Qat’iy reglamentga solishning iloji yo‘qligi. Pedagog sinfdan tashqari ishning mazmuni, shakli, vositalari, metodlarini tanlashda dars o‘tish paytidagiga qaraganda keng tanlash imkoniyatiga ega. Bir tomondan, bu pedagogga shaxsiy qarashlari va e’tiqodiga muvofiq ish ko‘rish imkonini beradi. Ikkinchi tomondan, pedagogning tanlagan usuli uchun shaxsiy mas’uliyati ortadi. Bundan tashqari, qat’iy reglamentning yo‘qligi o‘qituvchidan tashabbuskorlikni talab etadi.

4. Sinfdan tashqari ishning natijalari uchun nazoratning yo‘qligi. Agar o‘quvchining o‘quv materialini o‘zlashtirib olish jarayonini nazorat qilish darsning asosiy elementi bo‘lsa, sinfdan tashqari ishda bunday nazorat yo‘q. U (ya’ni nazorat) natijalarning keyinga qoldirilishi mumkin bo‘lgani uchun ham bo‘lmaydi. Tarbiyaviy ish natijalari o‘quvchilarni turli vaziyatlarda kuzatish orqali tajriba yo‘li bilan aniqlanadi. Mazkur ishning natijalarini

maktab psixologi maxsus vositalar yordamida ancha obyektiv baholashi mumkin.

Odatda, umumiy natijalar, shaxsiy sifatlarning rivojlanganlik darajasi bilan baholanadi. Aniq bir shaklning samaradorligini aniqlash juda qiyin va ba'zan mumkin ham emas. Ana shu xususiyat pedagogga afzalliklar beradi: ancha tabiiy sharoit, muomalaning norasmiyligi hamda natijalarning baholanishi bilan bog'liq bo'lgan o'quvchilardagi zo'riqishning yo'qligi.

5. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar tanaffus vaqtida, darslardan keyin, bayram va yakshanba kunlari, ta'tillarda, ya'ni o'qishdan tashqari vaqtda o'tkaziladi.

6. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar ota-onalar va katta yoshdagi kishilarning sotsial tajribalarini jalb qilish uchun keng imkoniyatlarga ega.

Sinfdan tashqari ishlarga qo'yiladigan talablar. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, ular oldiga qo'yiladigan belgilovchi talablarni aytib o'tamiz.

1. Sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish va o'tkazishda albatta maqsad qo'yilishi kerak. Maqsadning bo'lmasligi rasmiyatchilikni keltirib chiqaradi. Bu esa pedagog bilan bolalar o'rtasidagi munosabatni buzadi. Buning natijasida tarbiyaning samaradorligi nolga tenglashib qolishi yoki salbiy natijalarga ega bo'lishi mumkin.

2. Tarbiyaviy ishlar boshlanishidan oldin kutilayotgan natijalarni aniqlash zarur. Bu vazifalarni shunday ifodalashga yordam beradiki, natijada ular umumiy maqsadga erishishga — bolaning ijtimoiy tajribani o'zlashtirib olishi va qadriyatlarining ijobiy tizimi shakllanishiga yordam beradi.

3. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarga optimistik yondashuv, har bir boladagi yaxshi jihatlarga tayanish zarur. Tarbiyaviy ishlarning natijasi keyinga qoldirilgan ekan, pedagogda doimo ijobiy umumiy natijaga erishish imkoniyati bo'ladi. Agar bunda bola pedagogning yordamida o'z kuchiga ishonsa va yaxshi bo'lishni istasagina bo'lishi mumkin.

4. Tashkilotchi-pedagog yuksak shaxsiy sifatlarga ega bo'lishi kerak. Sinfdan tashqari ishda pedagogning bolalar bilan aloqasi katta rol o'ynaydi. Agar pedagogda muayyan darajadagi shaxsiy fazilatlar bo'lmasa, bunday aloqani o'rnatib bo'lmaydi. Sinfdan tashqari ishda bolalar avvalo pedagogni shaxs sifatida baholaydilar va munofiqlik, ikkiyuzlamachilik, kishilarga beg'araz qiziqishning yo'qligini hech qachon kechirmaydilar.

5. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda pedagog

doimo ijodiy izlanishda bo‘lishi, sinfda yuzaga kelgan vaziyatlarga javob beradigan shakllar tanlashi va yaratishi lozim. Pedagogning ijodkorligi sinfdan tashqari ishlarning samarali bo‘lishi uchun zaruriy shartdir.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil etish. Mazkur talablar amaliy faoliyatda ro‘yobga chiqarilgan bo‘lishi uchun bu ishlarni tashkil etishning muayyan izchilligini tavsiya etamiz. U individual ishda ham, ommaviy ishlarda ham foydalanilishi mumkin.

1. Tarbiyaviy vazifalarni o‘rganish. Mazkur bosqich o‘quvchilarning va sinf jamoasining o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganishga qaratiladi. Bundan maqsad bolalarga samarali tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatish va sinfda qaror topgan vaziyat uchun eng dolzarb tarbiyaviy vazifalarni aniqlashdan iborat.

Bosqichdan ko‘zda tutilgan maqsad pedagogik reallikni obyektiv baholash, undagi ijobiy jihatlar (boladagi, jamoadagi eng yaxshi tomonlar)ni hamda nimalarni tuzatish, shakllantirish va eng muhim vazifalarni aniqlashdan iborat.

O‘rganish ishlari pedagogik tadqiqotlarda ma‘lum bo‘lgan metodlar yordamida (ularning ichida hozirda kuzatish eng asosiydir) amalga oshiriladi. Kuzatish yordamida pedagog har bir bola va umuman jamoa to‘g‘risida axborot to‘playdi. Suhbat axborot to‘plovchi metoddir. Bunda suhbat faqat bola va sinf bilan emas, balki ota-onalar, sinfda ishlovchi boshqa o‘qituvchilar bilan ham o‘tkaziladi. Maktab psixologi bilan bo‘ladigan suhbat alohida ahamiyatga ega, chunki u pedagogning tasavvurlarini kengaytiribgina qolmay, balki professional takliflar ham beradi.

Individual ishda bolaning faoliyati mahsulotlari: rasmlar, mayda-chuyda buyumlar, she‘r, hikoya va hokozolar katta ahamiyatga ega.

Jamoani o‘rganishda sotsiometriya metodi axborot berish jihatidan ustun turadi. Uning yordamida pedagog sinfdagi mashhur va nomi chiqmagan bolalar, unda kichik guruhlarining bor-yo‘qligi, ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar xarakteri haqida ko‘p narsa bilib oladi.

2. Bo‘lajak sinfdan tashqari tarbiyaviy ishni modellashtirish shundan iboratki, pedagog o‘z xayolida muayyan shakl obrazini yaratadi. Bunda sinfdan tashqari ishning maqsadi, umumiy vazifalari mo‘ljal sifatida foydalanilishi kerak. Masalan, sinfda bolalarga aralashmaydigan, pedagog va bolalar bilan aloqaga kirishmaydigan, odamovi o‘quvchi bor deylik. Umumiy maqsad — kirishimlik, odamga el bo‘lishlik sifatlarini tarbiyalash bo‘lsin. Faraz qilaylik, shu bola

shaxsini o‘rganish bizga unda o‘z-o‘ziga baho berishning pastligi va ortiqcha xavotirlanish borligini ko‘rsatdi. Konkret maqsad — o‘z-o‘ziga baho berishni oshirish, xavotirlanish holatini yo‘qotish, ya’ni ijobiy „Men“ konsepsiyasini shakllantirish. 1- sinf bolalari xayrixoh, yoqimtoy, lekin bilimga intiluvchan emas. Sinfdan tashqari ishning umumiy maqsadi — bilishga bo‘lgan qiziqishni rivojlantirish, asosiy vazifa — rivojlantirish, konkret maqsad — bolalarning ong-bilim doirasini kengaytirish, bilish faolligini shakllantirish.

Sinfdan tashqari ishning maqsadi, vazifalari hamda sinf va bolalarni o‘rganish natijalariga muvofiq ravishda uning mazmuni, shakllari, metodlari, vositalari tanlanadi.

3. Modelning amalda ro‘yobga chiqarilishi o‘ylangan tarbiyaviy ishlarning real pedagogik jarayonda amalga oshirilishiga qaratilgan.

4. Qilingan ishlarning tahlili modelni real hayotda joriy etilishi bilan taqqoslash, muvaffaqiyatli chiqqan va muammoli daqiqalarni, ularning sababi va oqibatlarini aniqlashga qaratilgan. Kelgusidagi tarbiyaviy ishlar uchun vazifalarni belgilash elementi juda muhimdir. Mazkur bosqich tarbiyaviy vazifalar, ularning mazmuni, shakllariga tuzatishlar kiritish va keyingi sinfdan tashqari ishlarni rejalashtirish uchun juda muhimdir.

3. Individual sinfdan tashqari ishlarning shakllari.

Individual sinfdan tashqari tarbiyaviy ishning umumiy maqsadi — shaxsning to‘laqonli rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish bolada ijobiy „men“ konsepsiyasini shakllantirish hamda uning shaxsidagi xilma-xil tomonlarni, individual imkoniyatlarini rivojlantirishdan iboratdir.

Individual ishning mohiyati bolani umumlashtirish, unda o‘z-o‘zini takomillashtirish, o‘z-o‘zini tarbiyalash ehtiyojini shakllantirishdan iborat. Individual ishning samaradorligi oldiga qo‘yilgan maqsadga muvofiq ish shaklini aniq tanlashgagina emas, balki bolani ma’lum bir faoliyat turiga jalb qilishga ham bog‘liq.

Haqiqatda individual ish bolaning adabini berib qo‘yish, unga tanbeh berish, uni koyishdan iborat bo‘lgan vaziyatlarni tez-tez uchratish mumkin.

Bola bilan olib boriladigan individual ish pedagogdan kuzatuvchanlikni, nazokatni, ehtiyotkorlikni, sermulohazalikni talab etadi. Uning samaradorligida pedagog bilan bola o‘rtasida aloqa o‘rnatilishi asosiy shartlardandir. Quyidagi shartlarga rioya qilingandagina bularga erishish mumkin:

1. Bolani — uning tuygʻulari, kechinmalari, istaklarini toʻla qabul qilish. Bolalar muammolari (arzimas boʻlsa ham) yoʻq. Bolalarning his-tuygʻulari kechinmalar kechishi kuchiga koʻra, kattalarning tuygʻularidan qolishmaydi. Bundan tashqari, yosh xususiyatlariga — gʻayriixtiyoriylik, shaxsiy tajribaning yetishmasligi, irodaning kuchsizligi, his-tuygʻularning aql-idrokdan ustun kelishiga koʻra bolaning kechinmalari alohida keskinlik kasb etadi va uning kelgusi taqdiriga katta taʼsir koʻrsatadi. Shuning uchun oʻqituvchining oʻquvchini tushunishi va qabul qilishini koʻrsatishi juda muhimdir. Bu oʻqituvchi bolaning xatti-harakati va ishlarini maʼqullaydi degan gap emas. Qabul qilish hech mahal bolaning fikrlariga qoʻshilishni bildirmaydi.

2. Tanlash erkinligi. Oʻqituvchi har qanday yoʻllar bilan muayyan natijaga erishishga intilmasligi kerak. Tarbiyada „Maqsad vositalarni oqlaydi“ degan shior mutlaqo oʻrinsizdir. Oʻqituvchi hech qachon bolani majbur qilmasligi, biror-bir narsani boʻyniga olishga zoʻrlashi kerak emas. Har qanday tazyiq istisno qilinadi. Oʻqituvchi shuni yodda tutishi kerakki, bola shaxsiy qaror qabul qilish uchun toʻla haqlidir, hatto bu pedagog nuqtayi nazaridan notoʻgʻri boʻlsa ham.

Pedagogning vazifasi — bolani oʻqituvchi taklif qilgan qarorni qabul qilishga majburlash emas, balki toʻgʻri tanlash uchun barcha sharoitlar yaratishdir. Birinchi navbatda, bola bilan aloqa oʻrnatish haqida oʻylaydigan, uni tushunishni xohlaydigan, bolada mustaqil qaror qabul qilish huquqi bor deb oʻylaydigan pedagog, faqat vaqtinchalik natija va tashqi xotirjamlik haqida tashvishlanadigan oʻqituvchiga qaraganda muvaffaqiyat qozonish uchun koʻproq imkoniyatlarga ega:

3. Bolaning ichki ahvolini tushunish oʻqituvchidan bola yuboradigan noverbal axborotni oʻqiy bilishni talab etadi. Bu oʻrinda pedagogning bolada koʻrishni istaydigan, lekin ular bolaga emas, balki oʻqituvchining oʻziga xos boʻlgan salbiy sifatlarni bolada bor deb tushunish xavfi yashiringan boʻladi. Insonning bunday xususiyati proyeksiya deb ataladi. Proyeksiyani yengib oʻtish uchun pedagog oʻzida empatiya — boshqa kishining ichki dunyosini tushunish, kongruentlik — oʻzi bilan oʻzi boʻla olish, xayrixohlik va samimiylilik kabi sifatlarni rivojlantirishi kerak.

Mazkur shartlarga rioya qilmaslik pedagog va bolaning muomalasida psixologik toʻsiqlar paydo boʻlishiga olib keladi. Bu toʻsiqlarning taʼsirini quyidagi misolda qarab chiqamiz.

Tasavvur qiling, tanaffus paytida oldingizga yig‘layotgan yetti yoshli Umida keladi-da: „Dilnoza men bilan do‘stlashishni istamayapti“, — deydi.

Hamkasb, sizning birinchi so‘zlaringiz nima bo‘ladi? Ehtimol, sizlardan kimdir: „Nima qildi, nimaga u do‘stlashishni xohlamayapti?“ — deb so‘rashni taklif etar, kimdir boshqa do‘st topishni taklif etar, yana kimdir Umidani chalg‘itishga urinib ko‘rar. Ana shular muomaladagi to‘siqlardir. Chunki mana shu va quyida biz tavsiflaydigan xatti-harakatlar bolaning yig‘isini to‘xtatishga qaratilgan. Ular haqiqatda bolaning pedagogdan kutayotgan narsasiga mos emas.

To‘siqlarning og‘zaki ifodasini taklif etamiz.

So‘zlar bilan yupatish: „Tinchlan, yig‘lama, hammasi yaxshi bo‘ladi.“

So‘rab bilish: „Nima uchun Dilnoza sen bilan do‘stlashishni xohlamayapti? Nima bo‘ldi? Urishdilaringizmi? Sen uni xafa qildingmi?“ va hokazo.

Maslahat: „Yig‘lashni bas qil, Dilnozaning oldiga yana bir bor-da, nima uchun sen bilan do‘stlashishni istamayotganligini bil, o‘zingga boshqa dugona qidir“ va hokazo.

Muammodan qochish: „Kel, sen bilan hozir o‘ynaymiz, ... qilamiz va hokazo“ (bolaning ko‘z yoshlarini inkor etish).

Buyruq: „Hoziroq yig‘ini to‘xtat! Qani, o‘kirishni bas qil, eshityapsanmi, men senga nima deyapman?!“

Pand-nasihat: „Ahil o‘ynash kerak, shikoyat qilma, yaxshi qizlar urishishmaydi, ular do‘stlashishni biladilar va o‘z qiyinchiliklarini o‘zlari hal etadilar, yaxshi qizlar hech qachon...“ va hokazo.

Faraz: „Ehtimol... Agar Dilnoza sen bilan do‘stlashishni istamas ekan, balki uni xafa qilgandirsan?“

Ayblash: „Modomiki u sen bilan do‘stlashishni istamas ekan, o‘zing aybdorsan“.

Bolaning tuyg‘ularini inkor etish: „Yig‘lama, xafa bo‘lma, arzimagan narsa uchun tashvish tortish yaramaydi, buni qarang-a, Dilnoza do‘stlashishni xohlamasmish!“

Tanqid: „To‘g‘ri-da, bunday yig‘loqi qiz bilan hech kim dugona bo‘lmaydi“.

Bunday vaziyatda nima qilish kerak?

Bu savolga javob berish uchun o‘zingizning boshingizdan o‘tgan shunga o‘xshash holatni, ya‘ni yaqin kishingizdan iztirob chekkan, qayg‘uga botgan va shunday kechinmalar bilan boshqa

yaqin kishining oldiga borgan paytingizni eslang. Nima uchun boriladi? O‘z kechinmalarini ishonib aytgan kishidan, odatda, nimani kutadilar? Ularni tushunishnimi?

4. „Tinglash“ va „eshitish“ degani nima? Eshitish qobiliyati fiziologik hodisa bo‘lib, unda tovushlar ixtiyorsiz ravishda idrok qilinadi. Tinglash — irodaviy hodisa, u kishidan muayyan irodaviy zo‘r berishni talab etadi.

Tinglash aktiv jarayon. Shuning uchun muomala psixologiyasida „faol tinglash“ degan tushuncha bor. U ikki xil bo‘ladi: refleksiv va norefleksiv.

Norefleksiv tinglash hikoya qiluvchi juda kuchli salbiy (ranj-alam, qayg‘u, tajovuzkorlik va h.k.) yoki ijobiy (muhabbat, quvonch, baxt va h.k.) his-tuyg‘ularni boshdan kechirayotgan va uni tushunadigan tinglovchiga ehtiyoj sezayotgan taqdirda qo‘llaniladi.

Suhbatdoshini tushunadigan tinglovchidan quyidagilar talab etiladi:

1. Hikoya qiluvchini diqqat bilan tinglayotgani va uni tushunishga harakat qilishini o‘zining butun ko‘rinishi bilan unga namoyish etish.

2. Luqma tashlab va o‘zi haqidagi hikoyalar bilan uning gapini bo‘lmaslik.

3. Hech qanday baho bermaslik.

4. Baho berib, aytiladigan fikr-mulohazalarni hikoya qiluvchining tuyg‘ularini noverbal va verbal aks ettirish, ya‘ni mimika, imo-ishora bilan almashtirish, go‘yoki uning his-tuyg‘ulari ko‘zgusi rolini bajarish yoki „Ha, sen hozir juda..., biroz... (boshdan kechirayotgan tuyg‘ularning darajasiga qarab) xafa bo‘lgansan, ranjigansan, quvnoqsan, baxtlisan“ qabilidagi so‘zlar bilan hikoya qiluvchining emotsional holatini berish.

5. Agar maslahatlarga ehtiyoj sezmayotgan bo‘lsa, maslahat bermaslik.

Refleksiv tinglash ishlab chiqarish masalalarini muhokama qilishda, munozarali vaziyatlarda zarur. Chunki, u ixtiloflarning, kishilarning bir-birini tushunmasligining oldini oladi.

Refleksiv tinglash o‘zining „Ikki qulog‘im sizda“ kabi ko‘rsatmasi bilan norefleksiv tinglashga o‘xshash, ammo alohida usullari bilan ajralib turadi: aniqlash, oydinlashtirish — „...da uchramiz“, „Nimani nazarda tutyapsiz?“, „Tushunmadim, yana bir bor tushuntiring“, boshqacha ifodalash — „Boshqacha so‘zlar bilan ... deb aytish mumkin“, „Shunday qilib, ... deb hisoblaysizmi?“

va hokazo. Bu usullar suhbatdoshining fikrlarini idrok qilishda xatolarning, tushunmovchiliklarning oldini olishga qaratilgandir.

Faol tinglash — pedagog bilan bolaning aloqalaridagi to'siqlarni bartaraf etishning asosiy yo'li. Sharq donishmandligida: „Xudoning gapirish uchun bir a'zo, tinglash uchun ikki a'zo berishi bejiz emas“ degan naql bor.

Sinfdan tashqari individual tarbiyaviy ishda rejalashtirilgan komponent bilan bir qatorda, o'z-o'zidan yuz beradigan, pedagogik vaziyat deb ataladigan, pedagog kasbining mahorat darajasi indikatorini hisoblangan vaziyatlar ham mavjud.

Pedagogik vaziyatlarni hal etish algoritmi. G'ayritabiiy sharoitda bolaga samarali tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish maqsadida biz pedagogik vaziyatni hal etish algoritmini tavsiya etamiz. Bu, bir tomondan, tarbiyaviy samaraga erishishga, ikkinchi tomondan, bolalar bilan kattalar o'rtasida aloqa munosabatlarini mustahkamlashga qaratilgan izchil harakatlar majmuyidir. Algoritmni muntazam ravishda qo'llash tarbiyaviy jarayonni maqsadli, izchil va insoniy bo'lishini ta'minlaydi, pedagogik xatolarning oldini oladi va bolani yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Pedagogik vaziyatlarni hal etish algoritmini qo'llashni ko'proq ishni endi boshlayotgan pedagoglarga tavsiya etamiz.

Algoritmning qo'llanilishini misolda ko'rib chiqamiz.

II sinfda „Mening sevimli shahrim“ mavzusidagi sinfdan tashqari mashg'ulot. Suhbat vaqtida pedagog Nodir degan bola chiroqli qalamtarosh bilan stolga o'z nomini o'yib yozayotganligini sezib qoldi.

Birinci bosqich (shartli ravishda „Stop! — To'xta!“ deb ataladi) o'qituvchining vaziyatni baholash va shaxsiy his-tuyg'ularini anglab yetishga qaratilgan. Bu bosqich pala-partish harakatlar bilan bolaga zarar yetkazmaslik va u bilan bo'ladigan munosabatlarini murakkablashtirmaslik uchun zarur. Vaziyat bola va tevarak-atrofdagilar hayoti va salomatligi uchun xavf tug'dirayotgan vaqtdagina tez va qat'iy ish ko'rish lozim. Lekin bunday vaziyatlar ko'p ham uchrayvermaydi, shuning uchun qolgan boshqa holatlarda, biroz pauzadan foydalanib, o'zidan: „Men hozir nimani his qilyapman? Men hozir nimani istayman? Men nima qilyapman?“, — deb so'rash tavsiya etiladi, shundan so'ng ikkinchi bosqichga o'tish mumkin.

Ikkinchi bosqich pedagogning o'z-o'ziga „Nima uchun?“ deb beradigan savolidan boshlanadi. Mazkur bosqichning mohiyati

bolaning xatti-harakati, qilgan ishlari sababini tahlil qilishdan iborat. Bu juda muhim bosqich, chunki aynan shu sabablar pedagogik ta'sir vositalarini belgilab beradi. Har bir sabab alohida yondashuvni talab etadi.

Masalan, o'quvchi zerikayotganligi uchun ham partani kesishi mumkin, pichoqchani sinab ko'rmoqchi bo'layotgani, tevarak-atrofdagilarning uni tan olishlarini istayotgani-yu, lekin o'zini qanday namoyon etishni bilmayotgani uchun ham partani kesishi mumkin, u, shuningdek, o'qituvchiga „qasddan“ ham partani buzishi mumkin.

Bolaning xatti-harakati sabablarini to'g'ri aniqlash va „Nima uchun?“ degan savolga aniq javob berish uchun pedagog noverbal tushunish malakasiga ega bo'lishi kerak.

Agar o'quvchi partani o'qituvchiga „qasddan“ kesayotgan bo'lganda, o'z niyatini oshkor ko'rsatar edi.

Agar o'quvchi partani zerikkanidan kesganida edi, uning qiyofasida diqqatnamo ko'rinish sezilardi va u, ehtimol, pichoqning o'rniga ruchka yoki qalamdan foydalanib, ma'nosiz naqshlar chizib o'tirar edi.

Agar u pichoqni sinab ko'rmoqchi bo'lganida, buni u birovga bildirmasdan, parta ostida, o'zini namunali o'quvchi qilib ko'rsatishga uringan holda bajarardi va hokazo.

O'quvchining diqqat bilan o'tirishi (tirishib ishlayotganidan og'zi ochilgan, o'qituvchining yaqinlashganini sezmaydi) uning o'z xatti-harakatini namoyish etmasligini bildiradi. Bolaning hafসা bilan partaga o'z nomini yozishi u tevarak-atrofdagilarning o'zini tan olmayotganini his qilayotgani, o'zini namoyon qila bilmasligi tufayli deb taxmin qilish mumkin. Balki mazkur aniq holatda sinfdagi o'zining sotsial mavqeyidan qanoatlanmaslik o'quvchining o'zini shunday tutishiga sabab bo'lgandir. „Nima uchun?“ degan savolga umumiy tarzda javob berib, algoritmnning uchinchi bosqichiga kirishish mumkin.

Uchinchi bosqich pedagogik maqsad qo'yishdan iborat bo'lib, „nima?“ degan savol ko'rinishida ifodalanishi mumkin: „Pedagogik ta'sir ko'rsatishim natijasida nimalarga erishishni xohlayman?“ Gap nojo'ya xatti-harakatlarga taalluqli bo'lganda, har bir pedagog bolaning nojo'ya harakatini to'xtatishni va boshqa hech mahal bunday qilmasligini istaydi. Lekin bola o'z ishi uchun qo'rquv emas, balki xijolat, uyalish hissini namoyon qilgandagina bunga erishish mumkin. Odatda, o'qituvchi o'zining pedagogik ta'sirini

bolaning qoʻrquv hissi asosiga quradi, bu ijobiy, lekin uzoq davom etmaydigan samara beradi. Chunki bunday holatni saqlab turish uchun tobora qoʻrqituvchi tadbirlar talab etiladi.

Bunday holatdan chiqish va bolada qoʻrquv emas, balki uyalish, xijolat chekish hissini uygʻotish uchun nima qilish kerak. Agar pedagogik taʼsir bolaning oʻziga emas, balki uning qilgan ishiga, xatti-harakatiga qaratilgan boʻlsa, uyalish samara berishi mumkin. Agar bola oʻzining yaxshiligini, lekin oʻsha safar juda yomon ish qilganligini aniq anglab yetgan boʻlsa, unda or-nomus, uyalish hissi orqali haqiqatan ham boshqa hech qachon bunday qilmaslik istagi paydo boʻladi. Shuning uchun oʻz oldingizga pedagogik maqsad qoʻyganda bolaga siz uni qanday boʻlsa shundayligicha qabul qilishingizni, uni tushunishingizni, lekin ayni vaqtda uning xatti-harakatini maʼqullamasligingizni, chunki ular shunday ajoyib bola uchun munosib emasligini koʻrsatishingiz lozim. Bunday yondashuv, bolani kamsitmagan va qadrini yerga urmagan holda, unda ijobiy xulq-atvor, tuygʻular uygʻotishga qodir.

Toʻrtinchi bosqich oldiga qoʻyilgan pedagogik maqsadga erishish uchun eng qulay vositalarni tanlashdan iborat boʻladi va „Qanday qilib istalgan natijaga erishish mumkin?“, degan savolga javob beradi. Oʻqituvchi pedagogik taʼsir koʻrsatishdan koʻzlangan natijaga erishish usullari, vositalarini oʻylab koʻrayotganida, bolaga tanlash erkinligini berishi kerak. Zero, bola pedagog istaganidek yoʻl tutishi mumkin, balki uning teskarisini qilar... Pedagogning mahorati bolani qanday xatti-harakat qilish, ish tutish kerakligiga majbur qilishda emas, balki toʻgʻri yoʻlni tanlashi uchun shart-sharoitlar yarata bilishida namoyon boʻladi.

Mahoratli pedagog har qanday vaziyatdan chiqishning yoʻllari koʻpligini biladi. Shu sababli u bolaga bir necha variantlarni taklif etishi, ammo eng maʼqul variantni taʼsirli qilib koʻrsatishi va bu bilan bolaga toʻgʻri yoʻlni tanlashiga yordam berishi mumkin.

Mohir pedagog qoʻrqitish, jazo berish, piching qilish, yomon xulqi haqida kundalikka yozib qoʻyish, ota-onalarga arz qilishdan oʻzini tiyishga harakat qilib, xilma-xil pedagogik vositalardan foydalanadi. Chunki pedagogik taʼsir koʻrsatishning yuqorida aytib oʻtilgan usullari samarasiz boʻlib, pedagog kasbiy mahoratining pastligidan dalolat beradi. Pedagogik faoliyatining boshlanishidanoq bunday vositalardan voz kechish pedagogning ijodkorligi uchun katta imkoniyatlar beradi hamda bola bilan boʻladigan muomala jarayonini quvonchli va samarali qilish imkonini yaratadi.

Beshinchi bosqich — pedagogning amaliy ishlaridir. Mazkur bosqich pedagogik vaziyatni hal etish yuzasidan olib borilgan barcha ishlarning mantiqiy yakunidir. Aynan mana shu bosqichda pedagogik maqsad amalga oshiriladi.

O‘qituvchi olib borgan pedagogik ishlarning muvaffaqiyati uning bolaning xatti-harakatlari sababini qanchalik to‘g‘ri aniqlaganiga, konkret pedagogik maqsadni qanchalik aniq ifodalaganiga, oldiga qo‘ygan maqsadiga erishish uchun eng ma‘qul usulni qanchalik to‘g‘ri tanlaganiga hamda ularni haqiqiy pedagogik jarayonda qanchalik mohirlik bilan joriy etganiga bog‘liq.

Tajribali pedagog o‘zining tarbiyaviy ta‘sir natijalari vaqt jihatdan ancha keyin samara berishini biladi va shuning uchun, garchi bu yaxshi jihatlar hali aniq namoyon bo‘lmasa ham, bolaning yaxshi jihatlariga tayangan holda ish ko‘radi. U har qanday bolani qabul qilganida, uning „bugungi kunda“ qandayligiga qarab emas, balki „ertaga“ u qanday bo‘lishi mumkinligiga qarab unga murojaat qiladi.

Pedagogik vaziyatni hal etish algoritmidagi yakuniy bo‘lgan oltinchi bosqich pedagogik ta‘sirni tahlil qilishdan iborat bo‘ladi va u pedagogning bolalar bilan bo‘ladigan munosabatlarining samaradorligini baholashga imkon beradi. Bu bosqichni alohida e‘tiborga olmaslik mumkin emas, chunki u qo‘yilgan maqsadni erishilgan natijalar bilan taqqoslash imkonini beradi. Buning asosida esa pedagog ishining samaradorligini aniqlash va istiqbolda yangi marralarni belgilash mumkin.

4. Sinfдан tashqari ommaviy ishlarning shakllari.

Sinfдан tashqari ommaviy ish shakllari pedagogga har bir bolaga jamoa orqali ta‘sir ko‘rsatish imkonini beradi. Ular bolalarda boshqalarni tushunish malakalarining rivojlanishiga, jamoa bo‘lib birgalikda harakat qilishga, tengdoshlari va kattalar bilan hamkorlik qilishga yordam beradi.

Sinfдан tashqari ommaviy ishlarning bu shaklini ikkita katta guruhga ajratish mumkinki, bu guruhlar bolalarning faoliyati xarakteriga ko‘ra bir-biridan farq qiladi.

Birinchi guruh — frontal shakllar. Bolalarning faoliyati „yaqin“, „yonma-yon“ prinsipiga ko‘ra tashkil etiladi, ya‘ni ular birgalikda harakat qiladilar, har bir bola aynan bir xil ishni mustaqil ravishda amalga oshiradi. Pedagog ham har bir bolaga bir vaqtda ta‘sir ko‘rsatadi. Teskari aloqa cheklangan bolalar bilan amalga oshiriladi.

Sinfda olib boriladigan tarbiyaviy mashg'ulotlarning ko'pchiligi „yonma-yon“ prinsipi asosida tashkil etiladi.

Bolalarning sinfdan tashqari faoliyatini tashkil etish shakllarining ikkinchi guruhi „birgalikda“ prinsipi bilan ajralib turadi. Umumiy maqsadga erishish uchun har bir ishtirokchi o'z rolini bajaradi va umumiy natijaga o'z hissasini qo'shadi. Hamma bajaryotgan ishning muvaffaqiyati har bir ishtirokchining harakatiga bog'liq. Ish bunday tashkil etilganda bolalar bir-birlari bilan yaqindan hamkorlik qilishga majbur bo'ladilar. Bunday faoliyat turi jamoaviy ish nomini oldi, bu xildagi tarbiyaviy ishlar esa jamoaviy tarbiya ishi deb ataldi. Pedagog har bir bolaga alohida ta'sir etmaydi, balki bolalar o'rtasidagi o'zaro aloqaga ta'sir ko'rsatadi. Bu o'qituvchi bilan o'quvchilar o'rtasidagi teskari aloqaning yaxshi bo'lishiga imkon beradi. Bolalarning juft-juft bo'lib, kichik guruhlarda, sinfda faoliyat ko'rsatishi „birgalikda“ prinsipi bo'yicha tashkil etilishi mumkin.

Har bir yo'nalishning o'z afzalliklari va cheklovlari mavjud.

Birinchi guruh pedagog uchun tashkil etishning soddaligi bilan ajralib turadi, ammo unda jamoaviy o'zaro hamkorlik malakalari unchalik shakllanmaydi. Ikkinchi guruhning bolalarda hamkorlik qilish, bir-biriga yordam ko'rsatish, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish malakalarini rivojlantirishda tengi yo'q. Biroq kichik yoshdagi o'quvchilarning yosh xususiyatlariga ko'ra (ular boshqalarda teng huquqlilikni ko'rmaydilar, kelishib olish, odamlarga aralashishni unchalik bilmaydilar) ishning jamoaviy shakllarini tashkil etish pedagogdan ko'p vaqt sarflashni, muayyan tashkilotchilik malakalarini talab etadi. Uning pedagog uchun murakkabligi ham ana shundadir.

Ikkala yo'nalish o'zaro bog'langan va bir-birini to'ldiradi, shu sababli quyida biz har bir yondashuv imkoniyatlarini aniq bir forma (shakl) misolida qarab chiqamiz.

Sinfdan tashqari ishlarni „birgalikda“ prinsipi bo'yicha tashkil etishning samarali shakli jamoaviy ijodiy ishdirki, uning texnologiyasi o'zbekistonlik olim, pedagogika fanlari doktori R. A. Mavlonova tomonidan ishlab chiqilgan.

Jamoaviy ijodiy ish texnologiyasi demokratik maktab sharoitida ayniqsa dolzarbdir, chunki u gumanistik negizga — o'quvchilarning kichik guruhlardagi hamkorligi asosiga qurilgan. U to'rtta asosiy bosqichni o'z ichiga oladi.

Birinchi bosqichda bolalar oldiga umumiy maqsad qo'yiladi. Bu maqsadga erishish uchun ular guruhlarga (3 dan 7—9 kishigacha)

bo‘linadi. Har bir guruh o‘z variantini, bu maqsadga erishish loyihasini taklif etadi. Bu bosqichda faoliyatning umumiy maqsadi asosida bolalarning birlashuvi ro‘y beradi va har bir bolada bu faoliyatni asoslash uchun sharoitlar yaratiladi.

Ikkinchi bosqichda taklif qilingan barcha variantlarni muhokama qilish davomida bittasi tanlanadi yoki yig‘ma variant yaratiladi. Shundan so‘ng har bir guruh vakillaridan ishchi kengashi saylanadi. Bu jamoaviy boshqaruv organi bo‘lib, ishning barcha ishtirokchilari o‘rtasida vazifalarni, bajariladigan ishlarni taqsimlaydi. Bolalar boshqalarning nuqtayi nazarini tushunish, kelishib olishga o‘rganadilar.

Uchinchi bosqichda ishchi kengashi tayyorgarlik ishlarini amalga oshiradi, guruhlar o‘rtasida topshiriqlarni taqsimlaydi, zarur yordam ko‘rsatish maqsadida ularning ishini tekshirib boradi. Har bir guruh umumiy loyihani amalga oshirishga o‘z hissasini qo‘shadi. Bunda boshqalarning muvaffaqiyati bir guruhning ishiga bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun guruhlarning ishi ular o‘rtasidagi raqobatga emas, balki hamkorlik asosiga quriladi. Bu bosqichda bolalar jamoa bo‘lib faoliyat yuritish tajribasini egallaydilar, bir-birini tushunish, bir-biriga g‘amxo‘rlik qilish, yordam ko‘rsatishga o‘rganadilar, turli xil amaliy ko‘nikma va malakalar hosil qiladilar, o‘z qobiliyatlarini rivojlantiradilar yoki kashf etadilar.

To‘rtinchi bosqichda o‘tkazilgan ish muvaffaqiyat va kamchiliklar nuqtayi nazaridan muhokama qilinadi. Har bir guruh o‘zining xatti-harakatini tahlil qiladi, kelgusi ishga doir takliflar aytadi. Mazkur bosqich bolalarda o‘zining va boshqalarning ishlarini tahlil qilish, ularga o‘zgartirishlar kiritish malakalari shakllanishiga yordam beradi. Bolalarda, shuningdek, obyektiv ravishda o‘ziga o‘zi baho berish hissi rivojlanadi, chunki bunday muhokamalarda hech qachon bolalarning shaxsiy fazilatlariga daxldor gaplar aytilmaydi.

Jamoaviy ijodiy ishlar bolalarga har tomonlama ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi, ularning shaxsiy tajribasini boyitadi, muomala doirasini kengaytiradi. K II texnologiyasini muntazam ravishda qo‘llashda har bir bola turli guruhlarda ishtirok etish va turli rollarni (tashkilotchi va ijrochi rolini) bajarish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

K II texnologiyasi bilan sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil etish texnologiyasi o‘rtasida ba‘zi bir o‘xshashliklar bor: unda ham, bunda ham modellashtirish, ishlarni amaliy ravishda bajarish va tahlil qilish mavjud. Shu sababli, agar pedagog o‘zini

tarbiyaviy ishlarni mazkur algoritm asosida tashkil etishga o‘rgatsa, uning bolalarni K II ga jalb etishi oson bo‘ladi.

Sinf tarbiyaviy mashg‘ulotini tayyorlash. Faraz qilaylik, algoritmgaga muvofiq, bolalar jamoasini o‘rganish bosqichi tugallangan va pedagog mashg‘ulotning mana shu shaklini tanlagan. Birinchi navbatda, mashg‘ulotning mazmuni belgilanadi, unga muvofiq mazkur sinf uchun dolzarb bo‘lgan mashg‘ulot mavzusi tanlanadi va mashg‘ulot g‘oyasi ifodalanadi. Pedagog o‘zidan fikran shunday deb so‘rashi kerak: „Mazkur mavzuni ochib berish orqali bolalarga tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatishim natijasida nimaga erishishni istayman?“ Sinf tarbiyaviy mashg‘ulotining mazmuni rivojlantirish, to‘g‘rilash, shakllantirish vazifalarini aks ettirishi kerak. Ta‘lim berish vazifasi umumiy vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Boshqacha aytganda „... haqidagi ma‘lumotlarni bayon qilish“ tarbiyaviy mashg‘ulotning maqsadi bo‘lishi mumkin emas (vazifalaridan biri bo‘lishi mumkin). Pedagog sinfdan tashqari mashg‘ulotning maqsadi hamda vazifalarini qanchalik aniq ifodalasa, uning istalgan natijalar haqidagi tasavvuri ham aniq bo‘ladi. Faqat shundan keyingina mashg‘ulotning mazmunini, metodlarni, vositalarni tanlashga kirishish mumkin. Mashg‘ulotning mavzusi, mazmuniga alohida ahamiyat berib, uning maqsadini ifodalashga formal yondashadigan yoki uni umuman e‘tibordan chetda qoldiradigan pedagoglar noprofessional ish ko‘radilar. Bunday holda tarbiyaviy ishning maqsadga yo‘naltirilganligi va sistemaliligi yo‘qoladi.

Mashg‘ulot modelini tayyorlash natijalari sinf tarbiyaviy mashg‘uloti konspektida aks ettiriladi. U quyidagicha tuziladi:

1. Mashg‘ulotning nomi.
2. Maqsadi, vazifalari.
3. Jihozlanishi.
4. O‘tkazish shakli.
5. Borishi.

Mashg‘ulotning nomida sinfdan tashqari mashg‘ulotning mavzusi aks ettiriladi. U faqat mazmunni aks ettirib qolmay, shakl bo‘yicha lo‘nda qilib ifodalangan, ta‘sirli bo‘lishi lozim.

Vazifalar juda aniq bo‘lib, mazkur mazmunni aks ettirishi kerak. Ular universal xarakterda bo‘lmasligi lozim. Masalan, „Jonajon shahriga muhabbat uyg‘otish“ vazifasi o‘rniga „Shahar tarixiga qiziqishni oshirish“, „Bolalarda shahar yubileyiga tayyorgarlik ishlariga o‘z hissasini qo‘shish istagini uyg‘otish“, „Bolalarda

shahar tarixidagi mashhur kishilarga nisbatan hurmat hissining shakllanishiga yordam berish“ kabi vazifalar qo‘yish mumkin.

Sinfdan tashqari mashg‘ulotning jihozlanishiga turli vositalar: qo‘llanmalar, o‘yinchoqlar, videofilmlar, diapozitivlar, adabiyotlar va boshqalar kiradi. Adabiy manbaning nominigina emas, balki uning muallifi, nashr etilgan joyi va yili ko‘rsatilishi kerak.

Sinf mashg‘ulotlari ekskursiya, viktorina, konkurs, spektakl va hokazo shaklda o‘tkazilishi mumkin. Bunday holda mashg‘ulot rejasida uni o‘tkazish shakli „Matematik viktorina“, „Fantaziya-chilar konkursi“, „Hayvonot bog‘iga ekskursiya“ nomi bilan birlashtiriladi. Agar sinf mashg‘uloti o‘zida bir necha o‘tkazish shakllarini birlashtirsa, unda bolalarni joylashtirish usuli ko‘rsatiladi: aylana shaklida, komandalar bilan va hokazo.

Mashg‘ulotning borishida uning mazmuni, tarbiya metodlari tavsif etiladi va pedagogning mashg‘ulotni birinchi shaxs nomidan batafsil, izchillik bilan bayon qilishidan iborat bo‘lishi yoki (pedagogning shaxsiga qarab) asosiy mazmuni kartochkalarda ifodalangan tezisli rejadan tashkil topishi mumkin. Mashg‘ulotning borishini modellashtirishda uning qancha vaqt davom etishi va strukturasi (tuzilishi)ni hisobga olish zarur. Sinf tarbiyaviy mashg‘uloti olti yoshlilar uchun 15—20 daqiqadan, o‘n-o‘n bir yoshlilar uchun 1—2 soatgacha davom etishi mumkin.

Mazmuni va metodlari bo‘yicha xilma-xil bo‘lgan sinf mashg‘ulotlarini samarali o‘tkazish maqsadida uning asosiy to‘rt bosqichdan iborat bo‘lishiga amal qilish ma‘qul.

1. *Tashkiliy qism* (0,5—3 daq).

Pedagogik maqsad: bolalarni o‘quv faoliyatidan faoliyatning boshqa turiga ko‘chirish, ana shu faoliyat turiga qiziqish, ijobiy his-tuyg‘ular uyg‘otish.

Tipik xatolar: darsning boshlanishini aynan takrorlash, vaqt jihatidan uzoq davom etishi.

Tavsiyalar: tashkiliy qismda kutilmagan holatni yuzaga keltirish, ya‘ni topishmoqlar, muammoli masalalar, o‘yin, tovush yozuvlari va hokazolardan foydalanish; bolalarni uyushtirish shakllarini o‘zgartirish; bolalarni boshqa xonaga (biologiya, fizika, musiqa sinflariga, kutubxonaga, maktab muzeyiga) o‘tkazish yoki ularni sinfda gilamga aylana shaklda joylashtirish bolalarning darsdan tashqari faoliyatga ko‘chishiga yordam beradi. Bu bo‘lajak mashg‘ulotga qiziqish, ijobiy his-tuyg‘ular uyg‘otadi.

2. *Kirish qismi* (butun mashgʻulot vaqtining 1/5 qismidan 1/3 qismigacha).

Pedagogik maqsad: bolalarni faollashtirish, ularni tarbiyaviy taʼsirga moyil qilish. Pedagog oʻzining pedagogik prognozi bolalarning imkoniyatlari, shaxsiy sifatlari, mazkur mavzu yuzasidan xabardorlik darajasi, emotsional kayfiyati, faollik, qiziqish darajasi bilan qanchalik mos tushishini aniqlaydi. Bu bosqichda pedagogdan bolalarni qiziqtirishgina emas, balki mashgʻulotning borishi davomida unga qanday tuzatishlar kiritish kerakligi va bu tuzatishlar qanday xarakterda boʻlishini aniqlash talab etiladi. Masalan, pedagog oʻzi maʼlum qiladigan narsalarning yangiligiga umid bogʻlab, hikoyani rejalashtirgan edi, ammo kirish suhbat bolalarning bu haqda bilishini koʻrsatdi. Bunday holda pedagog hikoyani suhbat yoki oʻyin vaziyati bilan almashtirishi zarur. Shunday qilib, kirish qismining maqsadi bolaning shaxsiy tajribasidan mashgʻulot mavzusiga „koʻprik tashlash“ dan iborat.

Tipik xato — pedagogning kutilmaganda bolalarning taʼsirlanishidan (bolalar pedagog kutayotgan narsani aytmashligi yoki qilmasligi mumkin) qoʻrqqani tufayli bu bosqichni inkor etishi. Pedagog mashgʻulotning kirish qismini bolalarning faolligiga emas, balki shaxsiy faollik asosiga quradi, teskari aloqani mensimay, bolalarga passiv tinglovchilar rolini beradi. U bolalarning emotsional kayfiyatini eʼtiborga olmaydi.

Tavsiyalar: kirish qismi mashgʻulotning mazmuniga qarab kirish suhbatidan (bilish xarakteridagi estetik va axloqiy mashgʻulotlar) yoki aqlni „charxlab olish“ topshiriqlaridan (viktorina, konkurs va h. k.) iborat boʻlishi mumkin.

Birinchi holatda savollar, ikkinchisida — topshiriqlar bolalar uchun qiziqarli boʻlib qolmay, pedagogga oʻquvchilarning tayinlangan materialni idrok qilishga tayyorligi haqida axborot berishi kerak. Kirish qismida pedagog bolalarning boʻlgʻusi mashgʻulot haqidagi dastlabki tasavvurlarini shakllantiradi, ularning faoliyatini tashkil etadi, yaʼni baholash sistemasi bilan tanishtiradi, mashgʻulot rejasini maʼlum qiladi, ularni komandalarga boʻladi. Baholashning anʼanaviy tizimida pedagog aniq mezonlarni berishi, zarur qoidalarni tushuntirishi kerak.

Bolalar komandalarga boʻlinganda ularning xatti-harakatlarini raqobat asosiga emas, balki hamkorlik asosiga qurish lozim. Buning uchun quyidagi usul samaralidir: komandalarga toʻgʻri javoblari uchun ochkolar oʻrniga qirqib ajratilgan rasmning boʻlakchalari

tarqatiladi. Mashg'ulotning yakuniy qismida bu bo'lakchalardan umumiy rasm yig'iladi hamda ballar miqdori emas, balki umumiy natija muhimligi ayon bo'lib qoladi.

Mashg'ulotning kirish qismida bolalarni faollashtirishning turli-tuman metodlari hamda vositalaridan: muammoli suhbat, rebus, krossvord, topqirlik va chaqqonlikka doir topshiriqlar va hokazolardan foydalanish mumkin.

3. *Mashg'ulotning asosiy qismi* vaqt jihatidan eng davomli bo'lishi kerak (mashg'ulotning $2/4$, $1/3$ dan sal ko'proq qismi).

Pedagogik maqsad: mashg'ulotning asosiy g'oyasini amalga oshirish.

Tipik xatolar: bolalarning qisman yoki butunlay passivligida pedagogning faolligi. Metodlarning bir xilligi — faqat hikoya yoki suhbat. Ko'rgazmalilikning yo'qligi va foydalaniladigan tarbiya vositalarining juda ham kamligi. Ongni shakllantirish metodlarining xulq-atvorni shakllantirish metodlaridan ustunligi. Darsning o'quv muhiti yaratilishi, ibratlilik, o'rgatish, nasihat qilish.

Metodik tavsiyalar: agar bolalar maksimal ravishda faol bo'lsalar, mashg'ulotning rivojlantiruvchi, to'g'rilovchi, shakllantiruvchi, tarbiyalovchi, ta'lim beruvchi vazifalarini amalga oshirishda tarbiyaviy samara yuqori bo'ladi. Sinfдан tashqari mashg'ulotda bolalarni faollashtirishda darsdan farq qiladigan alohida emotsional muhitni yaratish birinchi darajali ahamiyatga ega. Masalan, bolalardan qo'llarini ko'tarish, o'rinlaridan turish talab etilmaydi. Intizomni saqlab turish uchun alohida qoidalar joriy qilinadi (kiritiladi): strelka ko'rsatgan, fant tushgan o'quvchi javob beradi. Bir masala yuzasidan bir necha o'quvchi o'z fikrini bildirishi eng qulaydir. Pedagogning nutqida „to'g'ri“, „balli“, „ofarin“ kabi rag'batlantiruvchi so'zlarning bo'lmasligi, buning o'rniga xayrixohlik, his-hayajon, pedagogning his-tuyg'ularini ifodalovchi, hayrat bilan aytilgan „ha“, „juda qiziqarli“, „yangi xabaring uchun rahmat“, „shundaymi?“, „buni qarang-a!“ kabi iboralardan foydalanish iliq, xayrixohlik muhitining yaratilishiga yordam beradi.

Agar pedagog xulq-atvorni shakllantirishning xilma-xil metodlaridan (tarbiyalovchi mashqlardan foydalanish, o'rgatish, topshiriqlar berish) iloji boricha ko'p foydalansa, mashg'ulotga turli xil faoliyat turlari: mehnat, ijodiy ishlar, sport elementlari va hokazolarni kiritisa, asosiy qismning samaradorligi oshib boradi. Pedagog xilma-xil faoliyat turlarini tashkil etishda bolalarni komandalarga birlashtirar ekan, ularni bir-birlari bilan erkin muomalada bo'ladigan qilib joylashtirishi, vazifalarni esa har bir ishtirokchi o'zi uchun alohida

emas, balki o‘zini jamoaning bir qismi deb his etadigan qilib taqsimlashi kerak. Topshiriqni bajarish uchun vaqt berishda komandaga uni bajarishni muhokama qilishga bir necha daqiqa vaqt ajratish va komanda vakilidan tayyorligini so‘rash lozim. Shunday taqdirdagina bolalarda faoliyatning umumiy maqsadi, xilma-xil vazifalar va hamkorlik uchun sabab (motiv)lar bo‘ladi.

Ongni shakllantirish metodlari bolalarda e‘tiqodning, amaliy etik (axloqiy) tushunchalarning tarkib topishiga yordam berishi kerak. Bu maqsadlarda hikoya metodini o‘quvchining axboroti, dokladi (ma‘ruzasi) tarzida o‘zgartirish, tez-tez munozaradan foydalanish yaxshi samara beradi. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning ommaviy shakllarida bolalarni munozara qoidalariga o‘rgatish lozim:

1. Shuni yodda tutingki, bahslashuvchilar haqiqatni izlaydilar, ammo uni turlicha tasavvur qiladilar; bahsda umumiy mazmunni aniqlash, keyin esa qarashlardagi farqni oydinlashtirish va ularga hurmat bilan munosabatda bo‘lish kerak.

2. Munozaraning maqsadi — tomonlardan birining haqligini aniqlash emas, balki haqiqatni qaror toptirishdir.

3. Haqiqatni opponent shaxsiga ayblar qo‘yish bilan emas, balki faktlar yordamida qidirish zarur.

4. So‘zlovchini avval diqqat bilan tinglash, keyin esa o‘z nuqtayi nazarini bildirish lozim.

4. Mashg‘ulotning yakuniy qismi.

Pedagogik maqsad: bolalarni egallagan tajribalarini o‘zlarining maktabdan tashqari hayotlarida amalda qo‘llashga moyil qilish (xohish uyg‘otish) va mashg‘ulot g‘oyasini amalga oshirishga qanchalik muvaffaq bo‘lganligini aniqlash. Shunday qilib, yakunlovchi qism pedagogning bolaga boshqa muhitda tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatishga imkon beradi.

Tipik xatolar: bu qism umuman inkor qilinadi yoki „Yoqdimi?“, „Nimalarni bilib oldingiz?“ qabilidagi ikki savoldan iborat bo‘lib qoladi.

Tavsiyalar: dastlabki natijalarni aniqlash uchun krossvord, kichik viktorina, berilgan savolga uzoq o‘ylamay tez javob qaytarish, o‘yin vaziyatlari kabi bolalarni qiziqtiradigan test xarakteridagi kontrol topshiriqlar; bolalarning egallagan tajribalarini shaxsiy hayotlarida qo‘llashga doir turli tavsiyalar berish. Bu esa mazkur muammoga doir kitoblarni ko‘rsatish, bolalarning mashg‘ulotda egallagan bilim, malaka va ko‘nikmalarini qo‘llashi mumkin bo‘lgan

vaziyatlarni muhokama qilish bo'lishi mumkin. Hosil qilingan tajribani qo'llashga doir bolalarga maslahatlar: ular o'z yaqinlariga nimalarni gapirib berishlari, mazkur mavzu yuzasidan nimalar haqida so'rash mumkin; qayerga borish, u yerda nimalarga e'tibor berish, qanday o'yinlar o'ynash, mustaqil ravishda nimalar qilish mumkin va hokazo. Yakunlovchi qismda mashg'ulot mavzusini kelgusida yana yoritib berish zarurati bormi, bor bo'lsa, buni qanday yo'l bilan amalga oshirish mumkinligini aniqlash maqsadga muvofiqdir. Mashg'ulotning yakunlovchi qismidan pedagog bundan keyingi sinf mashg'ulotlarini o'tkazishda bolalar tashabbusini rivojlantirish uchun ham foydalanishi mumkin.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning individual va ommaviy shakllarini tashkil etish va o'tkazishda ota-onalar bevosita ishtirok etsalar, ularning tarbiyaviy ta'siri ancha samarali bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari olib boradigan sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarga ta'rif bering.
2. Bo'lg'usi pedagog sifatida Siz sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar haqida 1-, 2-... navbatda nimalarni bilishingiz kerak? (Mazkur bob materiallari asosida ro'yxat tuzing.) O'zingiz tanlagan usullarni asoslab bering. Hech narsa kerak emas, shuning o'zi yetarli deb hisoblasangiz, bunda ham o'z qaroringizni asoslang.
3. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning tashkil etilishiga doir qanday talablarni eslab qolishni istardingiz? Nima uchun?
5. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning individual shakllarini tashkil etish va o'tkazishda mazkur bobdagi qaysi ko'rsatmalardan foydalanar edingiz?
6. Istalgan sinfdan, istalgan mavzuda umumsinf tarbiyaviy mashg'uloti konspektini tuzing yoki mavjud konspektni mazkur bobda bayon qilingan talablar nuqtayi nazaridan tahlil qiling.
7. Pedagogik vaziyatni hal etish algoritmi yordamida shaxsiy tajribangizdagi istalgan bir vaziyatni tahlil qiling.

